

De zoektocht naar identiteit en burgerschap

Een onderzoek naar burgerschapsvorming op de basisschool

Freek Delhez

12 februari 2008

Universiteit Utrecht

Masterthesis Bestuur en Beleid

Freek Delhez
0347175
Master Bestuur & Beleid

Utrechtse School voor Bestuurs – en Organisationswetenschap (USBO)
Universiteit Utrecht

Eerste lezer: Dr. A.M.B. Michels
Tweede lezer: Dr. A.K. Yesilkagit

De zoektocht naar identiteit en burgerschap

Een onderzoek naar burgerschapsvorming op de basisschool

Ten geleide

Deze rapportage doet verslag van het onderzoek naar burgerschapsvorming in het basisonderwijs, dat tussen april 2007 en februari 2008 heeft plaatsgevonden. Het vormt de afsluiting van een onderzoeksperiode waarin ik mijn kennis en vaardigheden uit mijn studie optimaal heb kunnen inzetten in voor mij één van de interessantste vakgebieden; het onderwijs.

Zonder goede begeleiding had ik dit onderzoek nooit in deze hoedanigheid kunnen afronden. Mijn dank gaat dan ook uit naar mijn begeleidster Ank Michels, die mij het gehele onderzoekstraject van steun, opbouwende kritiek, nuttige commentaren en aanbevelingen voorzien heeft. Daarnaast wil ik Kutsal Yesilkagit bedanken, die als tweede lezer bijgedragen heeft aan het succesvol afronden van dit onderzoek. Verder gaat mijn dank uit naar de vier betrokken schooldirecteuren die middels hun ervaring en expertise een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan dit onderzoek. Voorts wil ik ook alle overige respondenten bedanken, die hun tijd en energie voor mijn onderzoek beschikbaar hebben gesteld. Tot slot gaat mijn dank uit naar mijn ouders, vriendin, vrienden en huisgenoten die mij te allen tijde van steun, nuttige commentaren en de noodzakelijke gezelligheid in deze periode hebben voorzien.

Deze scriptie vormt het sluitstuk van mijn studie; een zeer plezierige tijd waarin ik zeer veel heb mogen leren.

Freek Delhez,

Utrecht, 12 februari 2008

Samenvatting

De motie Barth, die in 2001 door de Tweede Kamer aangenomen is, stelt dat scholen een onmisbare rol vervullen bij het opvoeden tot burgerschap, het overdragen van waarden en normen en het bevorderen van sociale integratie. De wet op 'actief burgerschap en sociale integratie', heeft scholen vanaf één februari 2006 verplicht gesteld dit te stimuleren. De grondwettelijke vrijheid van het onderwijs maakt dat scholen vrij staan in de invulling van deze nieuwe verplichting. Dit onderzoek gaat in op de wijze waarop basisscholen invulling geven aan het stimuleren van actief burgerschap.

In dit onderzoek zijn door middel van literatuuronderzoek drie typen burgerschap onderscheiden, die voor het onderwijs vertaald zijn naar calculerend, aanpassingsgericht en kritisch - democratisch burgerschap. Per type burgerschap zijn burgerschapscompetenties gecategoriseerd, die als doel hebben leerlingen voor te bereiden op participatie in de publieke gemeenschap. Daarnaast is door middel van kwalitatief onderzoek geïnventariseerd in hoeverre vier verschillende basisscholen beschikken over een eigen visie op burgerschap en hoe zij deze visie vertaald hebben naar het onderwijs. Deze bevindingen zijn geanalyseerd aan hand van de drie typen burgerschap. Ten slotte is onderzocht in hoeverre de schoolidentiteit van belang is voor de invulling van burgerschap.

De onderzochte basisscholen laten veel verschillende initiatieven en activiteiten zien die door schooldirecteuren onder 'de noemer burgerschap' geschaard worden, maar niet berusten op een visie op burgerschap in het schoolbeleidsplan. Burgerschapsvorming blijkt te worden ingevuld aan hand van een algemeen pedagogische visie op onderwijs van de school, waarbij iedere school zijn eigen accenten van burgerschapsvorming verwerkt in het lesprogramma en onderwijsactiviteiten.

Geconcludeerd kan worden dat voornamelijk de tweede en derde vorm van burgerschap terugkomen in burgerschapsvorming op de onderzochte basisscholen, in tegenstelling tot calculerend burgerschap. De nadruk van burgerschapsvorming ligt niet op de autonomie van het individu, maar op actieve deelname aan de gemeenschap. Dit is in overeenstemming met de intentie van de wet. Het belang van de schoolidentiteit uit zich in het feit dat confessionele basisscholen bij de invulling van burgerschap belang hechten aan christelijke verhalen en tradities. De niet - christelijke scholen hechten hier vanuit hun identiteit minder waarde aan, zo blijkt uit het onderzoek. Een aanbeveling luidt identiteitsontwikkeling van basisscholen te stimuleren, zodat zij een duidelijke onderwijsvisie ontwikkelen die antwoord geeft op de vraag; waar staan wij als school voor? Hoe willen wij als school leerlingen stimuleren zich te ontwikkelen als volwaardig burger? Door reflectie op de eigen schoolidentiteit te stimuleren werken schooldirectie en leerkrachten vanuit een gezamenlijke overtuiging, waar burgerschap als geïntegreerd onderdeel in verweven kan worden. Onderlinge uitwisseling van kennis en ervaringen tussen basisscholen kan hieraan bijdragen. Zodoende kan het visie - aspect van burgerschap in de toekomst verder ontwikkeld worden.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	5
LIJST VAN FIGUREN EN TABELLEN	8
1. INLEIDING ONDERZOEK	7
1.1 INLEIDING	7
1.2 ONDERZOEK NAAR BURGERSCHAPSVORMING	8
1.3 LEESWIJZER	9
2. PROBLEEMSTELLING	10
2.1 DOELSTELLING	10
2.2 VRAAGSTELLING	10
2.3 OPERATIONALISERING DEELVRAGEN	10
3. EEN BLIK OP DE THEORIE	12
3.1 WAT IS BURGERSCHAP?	12
3.2 BURGERSCHAP EN ONDERWIJS?	13
3.3 DRIE TYPEN BURGERSCHAP	15
3.3.1 LIBERAAL BURGERSCHAP	15
3.3.2 COMMUNITARISTISCH BURGERSCHAP	17
3.3.3 NEO – REPUBLIKEINS BURGERSCHAP	18
3.4 EEN ANALYSEKADER VOOR BURGERSCHAPSVORMING	20
4. VERSCHILLENDE SCHOOLIDENTITEITEN	22
4.1 DENOMINATIES IN HET PRIMAIR ONDERWIJS	22
4.2 DE ONDERZOCHE SCHOLEN	22
4.3 BURGERSCHAP EN SCHOOLIDENTITEIT	23
4.3.1 CONFESSIONEEL ONDERWIJS EN BURGERSCHAP?	24
4.3.2 OPENBAAR / ALGEMEEN BIJZONDER ONDERWIJS EN BURGERSCHAP?	25
4.3.3 IDENTITEIT VAN DE SCHOOL EN INVULLING BURGERSCHAPSVORMING	25
5. OPZET EN UITVOERING ONDERZOEK	27
5.1 ONDERZOEKSTYPE	27
5.2 ONDERZOEKSONTWERP	28
5.3 BESCHRIJVING EN VERANTWOORDING ONDERZOEKSINSTRUMENTEN	28
5.3.1 INVULLING BURGERSCHAPSVORMING	29
5.3.2 DE INVLOED VAN DE SCHOOLIDENTITEIT	30
5.4 ONDERZOEKSEENHEDEN	30
5.4.1. SELECTIE BASISCHOLEN	31
5.4.2 SELECTIE RESPONDENTEN	32
5.5 ANALYSEFASE	33

5.6 VALIDITEIT	33
5.6.1 EXTERNE VALIDITEIT	33
5.6.2 CONSTRUCTVALIDITEIT	34
6. EEN BLIK OP DE WETTELIJKE CONTEXT	35
6.1 WETGEVING	35
6.2 BELEID: DE KOERSDOCUMENTEN	36
6.3 ONDERWIJSINHOUDE: DE KERNDOELEN	37
6.4 TOEZICHT: DE ONDERWIJSINSPECTIE	38
6.5 INTERNATIONALE VERDRAGEN EN DE GRONDWET	39
6.6 DEELCONCLUSIE: TYPE BURGERSCHAP IN OVERHEIDSBELEID EN – WETGEVING	40
6.6.1 TYPE BURGERSCHAP: DE KERNDOELEN	40
6.6.2 TYPEN BURGERSCHAP IN HET ONDERWIJSBELEID	42
7. EEN BLIK OP DE PRAKTIJK: VIER SCHOOLPORTRETEN	43
7.1 BURGERSCHAP: BELEVING IN DE PRAKTIJK	43
7.2 DE SCHOOLPORTRETEN	44
8. ANALYSE EN RESULTATEN	50
8.1 BURGERSCHAPSVORMING: EEN OVERVIEW VAN DE ONDERWIJSPRAKTIJK	50
8.2 BURGERSCHAP BIJ DE ONDERZOCHE BASISSCHOLEN	51
8.3 INVLOED VAN SCHOOLIDENTITEIT OP BURGERSCHAPSVORMING?	53
9. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	54
9.1 INVULLING VAN BURGERSCHAP OP DE BASISSCHOOL	54
9.2 DE IDENTITEIT VAN DE SCHOOL VERSUS DE INVULLING VAN BURGERSCHAP	57
9.3 AANBEVELINGEN	57
10. WETENSCHAPPELIJKE REFLECTIE	59
10.1 BEPERKINGEN EN OPLOSSINGEN	59
10.2 SUGGESTIES VOOR VERVOLGONDERZOEK	60
BRONNEN	62
BIJLAGE A: FOLDER WERVING INTERVIEWS	65
BIJLAGE B: TOPICLIJST INTERVIEWS	66

Lijst van figuren en tabellen

3.1	Figuur 1: Definitie actief burgerschap ministerie OC&W	12
3.2	Figuur 2: Artikel 23, lid twee van de Grondwet	14
4.1	Figuur 3: Primair onderwijs naar denominatie	22
6.1	Figuur 4: Wet op het primair onderwijs, lid drie (WPO)	38
6.4	Figuur 5: indicatoren burgerschapsvorming	41
7.2	Figuur 6: De Rembrandt van Rijnschool	44
7.2	Figuur 7: De Willem van Oranjeschool	46
7.2	Figuur 8: De Regenboog	47
7.2	Figuur 9: De Noordwijkse School	48
3.3.1	Tabel 1: Overzicht liberaal burgerschap	16
3.3.2	Tabel 2: Overzicht communitaristisch burgerschap	18
3.3.3	Tabel 3: Overzicht neo - republikeins burgerschap	19
3.4	Tabel 4: Analyse kader typen burgerschap en burgerschapscompetenties	21
9.1	Tabel 5: Overzicht typen burgerschap	55

1. Inleiding onderzoek

1.1 Inleiding

"Zal een Lid eener welregelde Maatschappij aan de verplichtingen, die hij als Mensch en als Burger te vervullen heeft, voldoen: zo is het volstrekt nodig dat hij, ten eersten, de Taal van zijn Land verstaar; ten Tweeden, dat hij door middel van het schrift zijner gedachten aan anderen weete mede te delen. Ten derden, dat hij tot zoo verre in de Rekenkunde ervaaren zij, als noodig is, om zijne eigene zaaken te kunnen regelen. Ten vierden, dat hij de pligten kenne, welke hij aan het Opperwezen, zich zelve en zijnen medemensch verschuldigd is. *Ten vijfden, dat hij onderricht zij van de grondwetten, volgens welke de maatschappij, waar in hij zijn verblijf houdt, bestuurd wordt, om zich als een goed Burger naar dezelve te kunnen gedragen*"¹.

Dit citaat is afkomstig uit het rapport 'Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs' uit 1796. Het onderwijsplan zou enkele jaren later als basis dienen voor de eerste schoolwet van Nederland. Ruim 200 jaar later geniet burgerschap in het onderwijs weer aandacht in het publieke debat. Het debat past in de huidige tijdsgeest, waarin het vertrouwen in de regering daalt, burgers zich steeds minder verantwoordelijk opstellen en solidariteit dalende is (De Winter, 2006: 7). De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) voegt daar een waarschuwing aan toe; de Nederlandse democratie begint erosietendensen te vertonen. Enerzijds is er de aanwezigheid van extremisme en fundamentalisme en anderzijds is er toenemende onachtzaamheid waarneembaar ten aanzien van de democratie (RMO, 2006: 7). Democratie is een groot goed, maar geen vanzelfsprekende verworvenheid. De vraag is of de democratie uit zichzelf sterk genoeg is, of heeft zij misschien permanent onderhoud nodig (De Winter, 2006: 8)? Onderhoud van de democratie vraagt om democratisch gedrag, waar de basis voor wordt gelegd in het onderwijs en de opvoeding.

De motie van het lid Barth c.s. van 29 november 2001² is één van de eerste uitkomsten van het politieke debat rondom burgerschap. Deze motie hanteert het volgende uitgangspunt van burgerschap in het onderwijs: *'de school vervult een onmisbare rol bij het opvoeden tot burgerschap, de overdracht van waarden en normen en het bevorderen van sociale integratie'*. Verschillende onderzoeken in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OC&W) hebben er toe geleid dat met brede politieke steun de wet op 'actief burgerschap en sociale integratie' met ingang van één februari 2006 in

¹ Rapport 'Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs, Maatschappij tot nut van 't Algemeen, 1796

² TK, vergaderjaar 2001 – 2002, 28000 VIII, nr. 59

werking is getreden. Basisscholen hebben met invoering van deze nieuwe onderwijstaak uit 'Den Haag' de verplichting gekregen kennis, vaardigheden en houding omtrent burgerschap te stimuleren.

Burgerschapsvorming moet de leerling als 'jonge burger' leren om zich zowel actief als verantwoordelijk betrokken burger op te stellen. Beheersen van omgangsvormen, kennis van politiek, religies en culturen en het vormen van een eigen mening zijn enkele voorbeelden van burgerschap op school. Voor leerlingen staan vragen centraal als; tot welke maatschappelijke groep(en) behoor ik? Hoe ga ik respectvol en vreedzaam met andere culturen en geloofsovertuigingen om? En hoe kan ik mij als 'goede burger' opstellen in de samenleving waar ik deel vanuit maak? Burgerschapsvorming omvat dus zowel een cognitief deel, als een component van sociaal - emotionele vorming.

Basisscholen mogen dankzij de grondwettelijke vrijheid van onderwijs zelf invulling aan deze taak geven. Daarnaast kent Nederland een grote mate van pluriformiteit in het onderwijsaanbod; ouders zijn vrij een school voor hun kinderen te kiezen die aansluit bij de eigen waarden en normen. Het stimuleren van burgerschap laat dus veel ruimte voor variatie, in zowel de inrichting van de opvoeding als het onderwijs. De verwachting bestaat dat confessionele basisscholen vanuit hun religieuze onderwijsopvatting een andere invulling geven aan burgerschapsvorming, met aandacht voor christelijke symbolen en tradities, dan bijvoorbeeld een algemeen bijzondere school.

Afgezien van een aantal pilot projecten is het onduidelijk hoe 'de reguliere basisschool' aandacht besteedt aan het stimuleren van actief burgerschap en sociale integratie, sinds dit vanaf één februari 2006 verplicht gesteld is. Wat wordt er allereerst verstaan onder burgerschap? Hoe geven basisscholen invulling aan burgerschapsvorming? En; in hoeverre heeft het geleid tot veranderingen in het onderwijsprogramma? Deze vragen vormen de leidraad van dit onderzoek, waarin een inventarisatie gemaakt zal worden van burgerschapsvorming op de basisschool.

1.2 Onderzoek naar burgerschapsvorming

Hoogleraar pedagogiek Micha de Winter stelt dat het doorgeven en vernieuwen van de democratie in de werelden van onderwijs, onderwijsbeleid en betrokken wetenschappen weinig prioriteit heeft gehad (WRR, 2004: 45). Alles wat nu onder het pedagogische onderhoud van democratie wordt geschaard, lijkt aangeduid te worden als burgerschapsvorming. Burgerschap is een complex en meerduidig begrip, dat internationaal meer dan 300 verschillende begripsdefinities kent (Frenken e.a. in: WRR, 2004: 45). Verdere uitwerking van burgerschapsvorming, en zo meer inzicht en sturing te verkrijgen op democratie educatie, stuit volgens De Winter op artikel 23 van de grondwet. *Het concept burgerschapsvorming lijkt te zijn gegijzeld door de angst voor artikel 23: overgebleven is een tombola van interessante activiteiten*

en onderwijsvormen die naar keuze kunnen worden geselecteerd' (WRR, 2004: 46). Een zeer brede begripsdefinitie maakt, in een zeer autonoom opererend veld van het basisonderwijs, mogelijk dat burgerschapsvorming naar alle vrijheid en willekeur kan worden ingevuld.

Deze onderzoeksrapportage begint met een theoretisch kader, dat drie typen burgerschap categoriseert aan hand van verschillende definities, vormen en concepten van burgerschap (WRR, 2004: 46). Naast het 'handen en voeten geven aan burgerschap', gaat dit onderzoek in op de autonomie van scholen bij de visie ontwikkeling op burgerschap. Basisscholen zijn met ingang van het schooljaar 2006 - 2007 verplicht over een visie op burgerschap te beschikken, van waaruit zij een planmatige aanpak van burgerschapsvorming hanteren (Onderwijsinspectie, 2006: 7). In hoeverre oefent de openbare, confessionele of onderwijskundige grondslag invloed uit op de ontwikkelde burgerschapsvisie in het basisonderwijs? Over de precieze invloed van deze denominaties op burgerschapsvorming is nog weinig onderzoek voorhanden (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 62).

1.3 Leeswijzer

Na dit inleidende hoofdstuk zullen in hoofdstuk twee de centrale probleemstelling en de deelvragen die aan de basis liggen van dit onderzoek verder toegelicht worden. Daarna zal in hoofdstuk drie, het theoretisch kader, ingegaan worden op de inhoud van burgerschap. In hoofdstuk vier zal ingegaan worden op de kenmerken van de onderzochte scholen. Wat voor basisscholen zijn onderzocht? En hoe onderscheiden de verschillende denominaties zich? In hoofdstuk vijf is de opzet en uitvoering van het onderzoek uitgewerkt. Welke onderzoeksinstrumenten zijn er toegepast? En welke keuzes zijn er gemaakt in het onderzoeksonderwerp? Hoofdstuk zes zal starten met de praktijk; de wettelijke context waarin burgerschapsvorming in het primair onderwijs plaatsvindt. Vervolgens zullen in hoofdstuk zeven de resultaten gepresenteerd worden door middel van vier 'schoolportretten'. Per school zal een beeld geschetst worden van de schoolvisie op burgerschap, belangrijke burgerschapscompetenties en onderwijsactiviteiten die door de school onder burgerschapsvorming geschaard worden. In hoofdstuk acht worden de onderzoeksresultaten aan hand van de theorie geanalyseerd. Na een algemeen beeld van burgerschapsvorming in het basisonderwijs zal een koppeling gemaakt worden met de verschillende typen burgerschap uit hoofdstuk drie. In hoofdstuk negen zullen de conclusies en aanbevelingen van het onderzoek gepresenteerd worden. Wat doen basisscholen aan burgerschapsvorming? En in hoeverre is de identiteit van de school van belang voor het stimuleren van actief burgerschap? Ten slotte zal hoofdstuk tien in gaan op de evaluatie van het onderzoek, waaruit ook enkele suggesties voor vervolgonderzoek zullen volgen.

2. Probleemstelling

2.1 Doelstelling

Dit onderzoek richt zich op de invulling van burgerschapsvorming, waarover door het korte bestaan nog maar weinig onderzoeksresultaten bekend zijn. Sinds het schooljaar 2006 – 2007 zijn de inspectiecriteria voor actief burgerschap en sociale integratie meegenomen in de inspectiebezoeken aan het primair onderwijs. Ten tweede genieten scholen in het basisonderwijs een grote mate van autonomie; ze zijn dus merendeels vrij in het geven van invulling aan burgerschapsvorming. In het kader van deze tweede doelstelling zal de verwachting onderzocht worden in hoeverre de identiteit van de school van belang is voor de inhoud die gegeven wordt aan het stimuleren van actief burgerschap.

Op grond van deze onderzoeksdoelen kan de volgende doelstelling worden geformuleerd.

'Verkrijgen van inzicht in de wijze waarop scholen in het basisonderwijs vanuit hun autonomie een eigen visie op burgerschap ontwikkelen en deze in de praktijk brengen'.

2.2 Vraagstelling

Bovenstaande doelstelling leidt tot de volgende hoofdvraag.

In hoeverre - en op welke wijze - geven scholen in het basisonderwijs inhoud aan de stimulering van actief burgerschap en sociale integratie en wat is de invloed van de identiteit van de school hierop?

2.3 Operationalisering deelvragen

Uit de hoofdvraag zijn de volgende deelvragen afgeleid, die door middel van theorie en empirie onderzocht zullen worden.

Theorie:

1. Welke typen burgerschap zijn te onderscheiden uit de wetenschappelijke literatuur?

Wat wordt er onder burgerschap verstaan? En welke verschillende burgerschapsconcepties komen terug in de literatuur? Door middel van uitgebreid literatuuronderzoek zijn drie verschillende typen burgerschap uitgewerkt in hoofdstuk drie. Door middel van deze wetenschappelijke literatuur is per type burgerschap een vertaling gemaakt naar specifieke kennis, vaardigheden en houding in het onderwijs. Met behulp van een ontwikkeld analysekader is burgerschapsvorming op de basisschool in kaart gebracht.

Empirie:

2. Welke eisen stelt de relevante wet – en regelgeving rondom 'Bevordering actief burgerschap en sociale integratie' aan basisscholen?

Deze vraag is gericht op inventarisatie van de wettelijke context waarin burgerschapsvorming plaatsvindt. Door middel van desk research zijn documenten van het ministerie van OC&W, kerndoelen, koersdocumenten en relevante wetsartikelen onderzocht. Welk beleid is er rondom deze wetgeving aanwezig? Aan welke eisen moeten basisscholen voldoen? En hoe vindt toezicht op burgerschapsvorming plaats?

3. Welke visies op burgerschap komen terug in het beleid van basisscholen met verschillende identiteiten?

Deze deelvraag gaat verder in op de wijze waarop scholen in het basisonderwijs invulling geven aan burgerschapsvorming. Op vier basisscholen met zeer uiteenlopende identiteiten is door middel van *vier semi gestructureerde interviews* met schooldirecteuren de visie op burgerschap per school in kaart gebracht. Deze interviews zijn aangevuld met door de school verstrekte gegevens, zoals schoolplan en schoolgids.

4. In hoeverre heeft invoering van de wet 'Bevordering actief burgerschap en sociale integratie' geleid tot veranderingen in het onderwijsprogramma van de groep 7/8 van het basisonderwijs?

Tot welke veranderingen heeft de wetgeving op actief burgerschap geleid voor de bovenbouwleerling in de klas? Schooldirecteuren geven in veel gevallen zelf onderwijs en hebben kennis van lesmateriaal, -methoden en projecten. De mogelijke veranderingen zijn toegespitst op groep 7 en 8; de groepen waarin leerlingen voorbereid worden op de overstap naar de middelbare school. Door op het onderwijsprogramma van groep 7 en 8 te focussen kunnen onderwijsprogramma's voor deze groepen per basisschool vergeleken worden .

3. Een blik op de theorie

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op burgerschap in de theorie. Allereerst wordt bij de inhoud van burgerschap stilgestaan. Wat wordt er verstaan onder burgerschap? En welke definitie van burgerschap worden er door het ministerie van OC&W gehanteerd? In paragraaf twee zal vervolgens de relatie tussen burgerschap en het onderwijs toegelicht worden. Waarom is burgerschap juist in het onderwijs een belangrijk item? In paragraaf drie komen drie verschillende typen burgerschap van Van Gunsteren (1992) aan bod, die vertaald worden naar de onderwijspraktijk door middel van drie typen burgerschap van Veugelers (2003). Aan de hand van literatuur is een brug geslagen van drie typen politiek – filosofisch burgerschap naar drie typen burgerschap uit pedagogische literatuur. Ten slotte zal in paragraaf vier een analysekader volgen, waar per type burgerschap specifieke kennis, vaardigheden en houding benoemd zullen worden.

3.1 Wat is burgerschap?

'Tot wat voor soort burgers willen wij onze leerlingen zien ontwikkelen?' (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 28). Deze vraag lag ruim 200 jaar geleden al ten grondslag aan één van de eerste schoolwetten van Nederland. Sinds één februari 2006 zijn scholen (weer) wettelijk verplicht aandacht te besteden aan het bevorderen van burgerschap en sociale integratie. Het Ministerie van OC&W hanteert in de voorlichtingspublicatie van de wet op actief burgerschap en sociale integratie de volgende definitie van burgerschap.

'Actief burgerschap betekent de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'.

Figuur 1: Definitie actief burgerschap ministerie OC&W (Ministerie OC&W, 2006a: 2).

Met invoering van deze wetgeving staat burgerschap dus weer volop in de publiciteit. De vraag is echter; wat wordt er in wetenschappelijke literatuur verstaan onder burgerschap? Hoogleraar politieke theorieën en rechtsfilosofie Van Gunsteren stelt dat burgerschap zeer veel definities kent, maar het daarnaast ook steeds meer een leeg containerbegrip geworden is. *'(..)In het licht van de huidige maatschappelijke omstandigheden tasten velen naar een burgerschapsconceptie die past bij deze tijd. Tegelijkertijd dreigt het begrip burgerschap in de discussie steeds meer te gaan omvatten waardoor het zijn onderscheidend*

vermogen verliest' (Van Gunsteren, 1992: III). Burgerschap blijkt in wetenschappelijke literatuur gekleurd te worden door sociale, politieke en ideologische opvattingen en is daarom zeer lastig te duiden.

Er zal in dit onderzoek dan ook geen éénduidige definitie van burgerschap gehanteerd worden, hetgeen afbreuk zou doen aan de diversiteit en complexiteit van burgerschap. Er zijn drie normatieve opvattingen van burgerschap in kaart gebracht en vertaald naar burgerschapsvorming in het onderwijs. Er is zo 'een brug geslagen' tussen het wetenschappelijke burgerschapsdebat en burgerschapsvorming op schoolniveau. De drie typen burgerschap geven ieder eigen ideeën over interactie en onafhankelijkheid weer, waarin autonomie, rechtvaardigheid en loyaliteit centraal staan (Van Gunsteren, 1998: 12).

3.2 Burgerschap en onderwijs?

Angst voor 'implosie' door onachtzaamheid (politieke desinteresse) of 'explosie' van de democratie door gerichte aanvallen van fundamentalisten hebben geleid tot de roep om cultivering van democratische omgangsvormen. 'Conscious social reproduction' van democratische waarden is zo een taak voor onderwijs en opvoeding geworden (Gutmann, 2006: 17). Politicologe Gutmann doelt hier op de mogelijkheden om 'jonge burgers' te sturen in de te ontwikkelen politieke waarden, attitude en andere vormen van toekomstig gedrag.

'Door afbreuk van de civil society is de invloed van traditionele opvoedinstanties als kerken, politieke partijen, vakbonden en sportverenigingen op jongeren sterk afgenomen' (Veugelers, 2003: 6). De jeugdzorg werkt zeer versnipperd en ook de rol van het jongerenwerk is marginaal. Het onderwijs is één van de weinige overgebleven opvoedinstanties die nog goed functioneert, waar de overheid invloed op uitoefent en jeugd een groot deel van de eerste achttien levensjaren doorbrengt. *'Na kinderdagverblijven en peuterspeelzalen is het meestal de eerste openbare instelling waar kinderen mee te maken krijgen'* (De Winter, 2004: 61). Burgerschapsvorming in het onderwijs lijkt het gat te vullen van de opvoedinstanties die succesvol opereerden in 'de bloeiperiode van de civil society'.

Onderwijs en opvoeding horen gericht te zijn op de vorming van '*democratische persoonlijkheden*' die een balans aan kunnen brengen tussen individuele en sociale behoeften, aldus sociaal pedagoog en filosoof John Dewey (De Winter, et. al., 2006: 18). Deze visie, die onder andere gesteund wordt door De Winter en Gutmann, heeft een belangrijke kanttekening. Investeren in de toekomst is zeer positief, maar daaronder mag geen 'onverantwoord wensdenken' schuilgaan aldus Van Gunsteren (1992: 7). Onderwijs en opvoeding mag dus niet als middel gebruikt worden om de huidige burgerschapsproblemen op te lossen. Onderwijs en opvoeding dienen alleen toegang tot bestaand burgerschap te bieden.

Reproductie van de democratie leidt tot de vraag: 'Hoe dient burgerschapsvorming dan overheidswege vormgegeven te worden?' Opvallend is dat er consensus bestaat over de rol voor het onderwijs, en dat men opgelegde waardenoverdracht wil vermijden. Voor dit laatste aspect zijn twee oorzaken aan te wijzen. Ten eerste heeft individualisering geleid tot complexe sociale systemen. De samenleving kent geen vaste structuren en systemen meer, vaste gemeenschappen maken steeds meer plaats voor vluchtige sociale netwerken. Het reproduceren van democratische burgers vereist dus een andere aanpak, aangezien de sociale context van de burger de afgelopen decennia sterk veranderd is. Ten tweede waakt artikel 23 van de Nederlandse grondwet over de vrijheid van inrichting van het onderwijs.

Artikel 23 Grondwet, lid twee:

Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht van de overheid en, voor wat bij de wet aangewezen vormen van onderwijs betreft, het onderzoek naar de bekwaamheid en de zedelijkheid van hen die onderwijs geven, een en ander bij de wet te regelen.

Figuur 2: Artikel 23, lid twee van de grondwet

Dit lid van de grondwet leert ons dat de overheid in het onderwijssysteem een kaderstellende functie bekleedt. Burgerschapsvorming is met invoering van de wet 'Actief burgerschap en sociale integratie' een verplicht onderdeel geworden in het onderwijsaanbod, maar de exacte invulling kan niet vanuit de overheid ingevuld worden. De volgende zes burgerschapswaarden worden door de regering als essentieel voor de democratie gezien (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 23):

- Vrijheid van meningsuiting
- Gelijkwaardigheid
- Begrip voor anderen
- Verdraagzaamheid (tolerantie)
- Afwijzen van onverdraagzaamheid
- Afwijzen van discriminatie

Afgezien van de zes burgerschapswaarden die door de regering als essentieel gezien worden, worden verdere waardenconflicten zo vermeden.

De ministerraad schrijft in een reactie op het WRR rapport 'Waarden, normen en het last van gedrag' (2003): '*De democratische rechtsstaat biedt een kader waarin verschillende waarden naast elkaar kunnen bestaan, maar waarbinnen tevens onvermijdelijke waardenconflicten op vreedzame wijze kunnen worden opgelost*' (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 23).

Dit heeft geleid tot invulling van burgerschapsvorming waarin waardenontwikkeling van de burger grotendeels vrijgelaten wordt, en scholen middels burgerschapsvorming hun eigen accenten mogen leggen. Kinderen toerusten met kennis en vaardigheden om deel uit te kunnen maken van het sociale (en politieke) domein wordt als toepasbare democratische reproductie gezien door Hoogleraar Educatie Veugelers (2003: 9). Betrekken van leerlingen bij de school als leefgemeenschap, ontwikkelen van sociale vaardigheden en leren samenwerken zijn voorbeelden van vormen om leerlingen uit te dagen tot het zich verhouden tot de gemeenschap waar zij deel van uit maken (Veugelers, 2003: 17, De Winter, 2004: 48). Competentiegerichte burgerschapsvorming laat zo dus ruimte voor individuele waardenontwikkeling bij leerlingen, die scholen in het basisonderwijs autonoom ten uitvoering kunnen brengen. Het ontwikkelen van een 'eigen identiteit' dient hier als uiteindelijk doel; een kind dat weet wie hij/zij is en zich met een passende houding op weet te stellen naar de wereld om zich heen. Deze competentiegerichte invulling wordt in de volgende paragraaf geanalyseerd door middel van drie normatieve typen burgerschap.

3.3 Drie typen burgerschap

Burgerschapsvorming betekent het bijbrengen van kennis, vaardigheden en inzichten aan leerlingen hun bereidheid en vermogen om deel te nemen aan de samenleving te vergroten. De vraag is alleen; tot wat voor soort burger dienen zij opgevoed te worden? Er zijn drie verschillende antwoorden op deze vraag, afhankelijk van welke type burgerschap men aanhangt. In deze paragraaf is per type burgerschap de essentie van burgerschap beschreven, waarna een concrete vertaling is gemaakt naar het onderwijs.

3.3.1 Liberaal burgerschap

De liberaal individualistische conceptie van burgerschap ziet de burger als 'calculerende drager van rechten en voorkeuren' (Van Gunsteren, 1998: 17). In de deze conceptie worden politieke, sociale en burgerrechten verondersteld als centrale uitgangspunten. Het individu bezit juridische rechten, van waaruit de relatie tussen burgers onderling gevormd wordt. Erkenning van de rechtsorde en de grondwet leidt tot een samenleving waarin vrijheid ruimte laat voor brede differentiatie van religieuze en/of politieke waarden bij burgers. Van Gunsteren beschrijft dit liberale type burgerschap als een conceptie waarin 'individuen calculaties maken op basis van hun rechten en binnen de grenzen voor respect van anderen' (Van Gunsteren, 1992: 13). De samenleving laat zich hier niet kenmerken als 'civil society', met een groot maatschappelijk middenveld en breed verenigingsleven. De burger wordt gezien als individu, die zich alleen aansluit bij gemeenschappen als men zichzelf niet in de behoefte kan voorzien. Een belangrijke waarde in dit type burgerschap is *rationaliteit*; burgers zijn in staat hun eigen keuzes te maken en respecteren vanuit deze rationaliteit ook de keuzes of overtuigingen van anderen. Vrijheid, grondrechten en bescherming van deze rechten zijn cruciaal voor een liberale samenleving (Miller, 1995: 439).

Deze liberale conceptie heeft volgens politiek filosoof John Rawls echter wel een dubbele identiteit van de burger tot gevolg (Rawls in: Miller, 1995: 436). Burgers hebben vanuit hun eigen (religieuze) normen en waarden een eigen standpunt in het publieke debat. Vanwege het feit dat dit veel waardendifferentie onder de bevolking tot gevolg heeft, zullen burgers vanuit een tweede burgeridentiteit zich moeten profileren in de samenleving. Ruimte voor *eigen verantwoordelijkheid* biedt zo de medeburger de ruimte om eigen initiatieven te ontplooien, zonder dat deze door andere burgers vanuit hun eigen waarden en normen tegengewerkt worden.

De utilistische of liberalistische variant van dit liberale burgerschapstype voegt hier nog een element aan toe; de relatie tussen burger en overheid is gestoeld op nut maximalisatie. Burgers zijn burgers omdat ze vragen om goederen die alleen door de overheid geproduceerd kunnen worden (Miller, 1995: 440). Marktwerking, efficiency en individuele calculatie zijn hier de sleutelwoorden. De burger leeft volgens zijn eigen conceptie van 'the good life', en de overheid kan daarin voorzien door producten of diensten te leveren die deze manier van leven mogelijk maakt.

	De overheid	De burger	Participatie
Liberaal burgerschap	• waakt over rechtspositie burger • rationeel en terughoudend relatie tot de burger	• bezit sociale – en vrijheidsrechten, houdt zich aan noodzakelijke wetten • eigen verantwoordelijkheid centraal	• burgers staan vrij in participatie, het is geen vereiste • op basis van persoonlijke voorkeuren en belangen

Tabel 1: Overzicht liberaal burgerschap

Dit type burgerschap vindt ook zijn vertaling naar het onderwijs, en wordt ook wel aangeduid als *calculerend burgerschap* (Veugelers, 2003: 3). De visie op de relatie tussen burgers onderling en de burger versus de overheid vraagt om een geheel eigen voorbereiding van burgers door middel van burgerschapsvorming. Kennis van de eigen (grond)rechten en plichten vormt een belangrijk aandeel in het kennisaspect van het calculerend burgerschap. Van leerlingen wordt discipline en zelfstandigheid verwacht; onderwijsdoelen die met name in jaren '90 veel terug kwamen in het Nederlandse onderwijs (Veugelers, 2003: 5). Gerichtheid op autonomie van het individu en zelfsturing van de leerling in het onderwijs is overeenkomstig met de eerder genoemde 'eigen verantwoordelijkheid' van liberaal burgerschap. Leerlingen die keuzes mogen maken in het eigen onderwijsaanbod, marktwerking in het

onderwijs en een sterke mate van zelfontplooiing van het kind als individu zijn hedendaagse voorbeelden van een liberale visie op burgerschap in het Nederlandse onderwijs. Bij dit type burgerschap behoren verschillende competenties, zoals planvaardigheid en zelfstandig keuzes leren maken. Deze onderwijscompetenties zullen verder aan bod komen in paragraaf 3.4.

3.3.2 Communitaristisch burgerschap

Deze burgerschapsconceptie plaatst de burger in een historisch gegroeide gemeenschap. De burger vormt zijn eigen identiteit naar de groepsnormen van de gemeenschap waar hij of zij deel vanuit maakt. Opvoeding van jeugd naar deze maatstaven leidt tot voorzetting van de oorspronkelijke gemeenschapsconceptie. Het individu handelt naar groepsnormen, waardoor loyaliteit als opvoeding ten goede komen aan het individu én de gemeenschap (Van Gunsteren, 1998: 19). Gezag is gesteund door de groepsnormen; corruptie en verzet dienen door de overheid hard aangepakt te worden. Normoverschrijdend gedrag, één van de genoemde oorzaken van erosie van de Nederlandse democratie, wordt in deze conceptie niet getolereerd.

Toename van het aantal echtscheidingen en eenpersoonshuishoudens lijken er echter op te wijzen dat communitaristisch burgerschap een typisch jaren '50 concept is. Er is een dalende trend waarneembaar in collectieven van mensen die zich verenigd hebben vanuit gemeenschappelijke doelen; de *'civil society'*. Afname van het aantal leden van sportverenigingen, kerken en vakbonden zijn voorbeelden die hiervoor worden aangedragen. Het is niet verwonderlijk dat actief burgerschap hier mee in verband wordt gebracht; men ziet het als middel voor versterking en revitalisatie van het verenigingsleven. Door het stimuleren van sociale betrokkenheid bij de jeugd, wordt gehoopt dat de affectie met de eigen leefgemeenschappen navenant toe zal nemen. In deze gemeenschappen kan de burger als individu weer 'opbloeien' door eigen waarden en normen te ontwikkelen ten aanzien van de heersende groepsnorm. De burger raakt zo weer betrokken bij de eigen omgeving en ontwikkelt loyaliteit jegens de overheid.

Nieuwe gemeenschappen proberen met behoud van eigen (groeps)normen hun weg in de samenleving te vinden. Hoogleraar sociologie Duyvendak noemt als voorbeeld moslimjongeren, die zich vaak tussen verschillende gemeenschappen bewegen (Duyvendak et. al., 2004: 201). Zij blijken vaak competenties ontwikkeld te hebben om met deze ambivalentie van groepsnormen om te gaan. Moslim jongeren vinden zo een wijze om de eigen gemeenschap in te kaderen in de historische (nationale) gemeenschap waarin zij nu leven.

	De overheid	De burger	Participatie
Communitaristisch burgerschap	controleert en reguleert normoverschrijdend gedrag	ontleent identiteit aan groepsnormen toont zorgzaamheid, betrokkenheid en solidariteit naar publieke gemeenschap	betrokkenheid leidt tot kunnen en willen participeren in gemeenschap

Tabel 2: Overzicht communitaristisch burgerschap

Deze burgerschapsconceptie wordt in pedagogische literatuur aangeduid als *aanpassingsgericht burgerschap* (Veugelers, 2003: 3). Een aanpassingsgerichte burger hecht waarde aan discipline en sociale betrokkenheid en minder aan zelfstandigheid en autonomie van het individu. Uit onderzoek van Veugelers en De Kat blijkt dat dit type burgerschap door ouders gerelateerd wordt aan opvoeddoelen als gehoorzaamheid, goede manieren en zelfdiscipline (Veugelers, 2003: 3). Leerlingen opvoeden als 'toekomstig gemeenschapsmens' vereist andere competentie ontwikkeling dan in tijden van de verzuiling. Waarden ontwikkeling gebeurt nu dynamischer, met meer ruimte voor persoonlijke zingeving, maar ook binnen verschillende groepen waarin constante feedback plaatsvindt.

Het hanteren van gedeelde waarden en het vervullen van plichten jegens de eigen gemeenschap(pen) zijn nog steeds van groot belang in deze burgerschapsconceptie (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 29). *'De school is een 'lichte gemeenschap', niet de enige gemeenschap waar een leerling deel van uit maakt en niet een eeuwige, maar wel een belangrijke'* (Duyvendak et. al., 2004: 222). Bij hedendaags aanpassingsgericht burgerschap dient een jongere te kunnen functioneren in verschillende gemeenschappen, hier gemeenschapswaarden aan te nemen en binnen deze context een eigen identiteit te vormen. Bijpassende onderwijsdoelen betreffende kennis, vaardigheden en houdingen van leerlingen komen verder aan bod in paragraaf 3.4.

3.3.3 Neo – republikeins burgerschap

Dit derde type burgerschap bevat elementen van eerder genoemd liberaal en communitaristisch burgerschap. Daarnaast zijn er nog enkele elementen van republikeins burgerschap aan toegevoegd door Van Gunsteren. De oude republikeinse opvatting onderschrijft burgerschap als *'de politieke gemeenschap waar toe burgers van een stad of land behoren, betrokken zijn bij het bestuur ervan of anderszins toewijding aan de publieke zaak tonen'* (Dekker & de Hart, 2002: 2).

Neo – republikeins burgerschap bevat een aantal gemeenschapselementen, waarin met name de publieke gemeenschap een belangrijke plaats in neemt. Van Gunsteren stelt dat naast deze publieke gemeenschap de republiek maar één van de vele gemeenschappen is waarin de burger verkeert, maar dat deze gemeenschap wel een belangrijke plaats inneemt (Van Gunsteren, 1998: 18).

Vrijheden van zowel het individu als van gemeenschappen dienen door de overheid beschermd te worden, zodat op deze wijze er structuren in de publieke gemeenschap kunnen ontstaan waarin pluriformiteit tot bloei kan komen. Het creëren, bevorderen en reguleren van pluriformiteit leidt tot een samenleving waarin de burger 'als burger' in een republikeinse sfeer van politiek en publieke sfeer gesitueerd is. Daarnaast is er in de neo – republikeinse opvatting nu dus ook aandacht voor concurrerende gemeenschappen en activiteiten van de republiek in de publieke gemeenschap. Een belangrijk vereiste in deze burgerschapsconceptie is actieve participatie van de burger. Participeren in het publieke debat, politiek en democratische instituties bekleedt zowel doel als middel. Zonder actieve participatie vindt er geen ontwikkeling van de samenleving plaats en stagneert de ontwikkeling van normen, waarden en deugden bij de burger. Deze deugden, een republikeins element van deze burgerschapsconceptie, zijn niet meer 'de militaire deugden van weleer'. Niet het enkel houden aan regels, maar debat, redelijkheid, democratie, keuze, pluriformiteit en zorgvuldig gebruik van geweld impliceert Van Gunsteren als noodzakelijke deugden (Van Gunsteren, 1992: 18).

Het individu dient de nodige competenties te ontwikkelen om zich deze deugden eigen te maken. Deze ontwikkeling kan niet volledig aan het individu of aan de gemeenschap overgelaten worden. De overheid dient hierin het voortouw te nemen en toegang tot burgerschap te controleren. Hetgeen een belangrijke taak voor het onderwijs met zich meebrengt.

	De overheid	De burger	Participatie
Neo – republikeins burgerschap	• organiseert structuur voor pluriformiteit in publieke gemeenschap	• is lid van publieke gemeenschap • dient deugden te bezitten (behoorlijk gedrag)	• burger participeert in publieke debatten en besluitvorming • dient als middel voor ontwikkeling van publieke gemeenschap

Tabel 3: Overzicht neo - republikeins burgerschap

Veugelaers heeft deze neo – republikeinse burgerschapsconceptie aangeduid als *kritisch – democratisch burgerschap* (Veugelaers, 2003: 3). Zelfstandigheid, sociale betrokkenheid, omgaan met kritiek en het ontwikkelen van een eigen mening bij leerlingen zijn competenties die leerlingen voorbereiden op participatie in de publieke gemeenschap. Het onderwijs dient daarnaast ook de ontwikkeling van democratische waarden voor zijn rekening te nemen, zoals sociale verantwoordelijkheid, dialoog en reflectie (Leeman en Wardekker, 2004: 9). Een zeer breed scala aan competenties komt kijken bij dit type burgerschap; er dienen zowel liberale als gemeenschapselementen aan bod te komen.

Het onderwijs heeft in deze burgerschapsconceptie geen eenvoudige taak. Ruimte laten voor diversiteit, een balans vinden tussen gemeenschappelijkheid en individualiteit kan alleen in een hoogwaardige pedagogische omgeving op school (Leeman en Wardekker, 2004: 14). Democratische deugden als redelijkheid en tolerantie zijn 'basisvoorwaarden' voor een onderwijsomgeving waarin kritisch-democratisch burgerschap kan worden toegepast. In een dergelijke omgeving kan door middel van discussie, samenwerking en redelijkheid optimaal gebruik worden gemaakt van pluriformiteit in de leerlingenpopulatie. Leerlingen kunnen zo in een veilige omgeving 'uit hun schulp kruipen' en kennis maken met alle verschillen in de omgeving waarin zij leven.

Scholen in het primair onderwijs dienen dus middels burgerschapsvorming leerlingen toe te rusten met de nodige competenties, en daarnaast leerlingen te stimuleren deze competenties in te zetten, zodat zij sociale betrokkenheid ontwikkelen (Veugeliers, 2003: 9). De kennis, vaardigheden en houdingen die voor kritisch – democratisch burgerschap benodigd zijn worden in de volgende paragraaf geanalyseerd.

3.4 Een analysekader voor burgerschapsvorming

De zes essentiële burgerschapswaarden die door de regering benoemd zijn, zijn verweven in de kerndoelen voor het primair onderwijs. In deze kerndoelen is vastgelegd wat leerlingen na het doorlopen van het primair onderwijs moeten 'kennen en kunnen'. Door het ministerie van OC&W is in deze kerndoelen per vak vastgelegd welke kennis, inzichten, vaardigheden en democratische waarden en normen kinderen op de basisschool bijgebracht dienen te krijgen. Een aantal van deze kerndoelen zijn direct gerelateerd aan burgerschapsvorming, en ondergebracht bij verschillende vakken zoals taal en wereldoriëntatie. In paragraaf 6.3 zullen deze kerndoelen verder aan bod komen.

Stichting Leerplanontwikkeling heeft in opdracht van het ministerie van OC&W een overzicht gemaakt van burgerschapscompetenties waar basisscholen keuzes uit kunnen maken bij de verdere invulling van burgerschapsvorming. In deze inhoudelijke verkenning van burgerschapsvorming zijn voor verschillende groepen van het basisonderwijs leerinhouden omschreven, die burgerschapsvorming zo van concrete aanpakmogelijkheden voorzien. Deze competenties zijn zeer breed van aard, en reiken van kennis tot en met houding van de leerling. Of zoals de Stichting Leerplanontwikkeling omschrijft: *'Een competentie uit zich in observeerbaar gedrag waarin kennis, vaardigheden en houdingen worden toegepast. Een persoon ontwikkelt deze competentie gedurende zijn leven, waarbij het onderwijs vaak de basis legt'* (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 39).

Welke kennis over de democratie dient een leerling te bezitten? Welke vaardigheden zijn benodigd voor het ontwikkelen van het beoogde gedrag? En; tot welke houding van de leerling moet burgerschapsvorming uiteindelijk leiden? Aan hand van de drie typen burgerschap van Veugelers is per type burgerschap gecategoriseerd welke kennis, vaardigheden en houding vereist is. Op deze wijze zijn de drie typen burgerschap geoperationaliseerd tot meetbare concepten. De specifieke burgerschapscompetenties zijn afkomstig uit de leerinhouden burgerschap voor groep 7 en 8 van het primair onderwijs, opgesteld door de Stichting Leerplanontwikkeling (2006: 41).

	Calculerend burgerschap	Aanpassingsgericht burgerschap	Kritisch – democratisch burgerschap
Kennis en inzicht	• wetten en rechtspraak • godsdienstvrijheid (als individueel recht)	• samenleving; regio tot wereldniveau • ontstaansgeschiedenis Nederland • symboliek en rituelen	• democratie • godsdienstvrijheid (pluralisme) • culturen en etnische groepen
Vaardigheden	• beoordelen van informatie • opvatting omzetten in activiteiten • omgaan met vrijheden en beperkingen	• omgaan met discriminatie en uitsluiting • beheersen omgangsvormen • onderscheid maken tussen goed en slecht	• discussiëren, debatteren • eigen mening vormen • besluitvorming oefenen • zelfreflectie
Houding	• zelfstandigheid • eigen verantwoordelijkheid • zelfdiscipline	• gehoorzaamheid • verantwoordelijkheid buitenschools (buurt, stad) • betrokkenheid bij school	• kritische en sociale houding ontwikkelen • waarderen van verschillen

Tabel 4: Analyse kader typen burgerschap en burgerschapscompetenties

Aan de hand van dit analysekader is de schoolvisie op burgerschap onderzocht en is geïnventariseerd op welke wijze zij deze hebben vertaald in het onderwijs voor groep 7 en 8. Dankzij dit kader kan na deze inventarisatie een koppeling gemaakt worden met de drie typen burgerschap uit dit hoofdstuk.

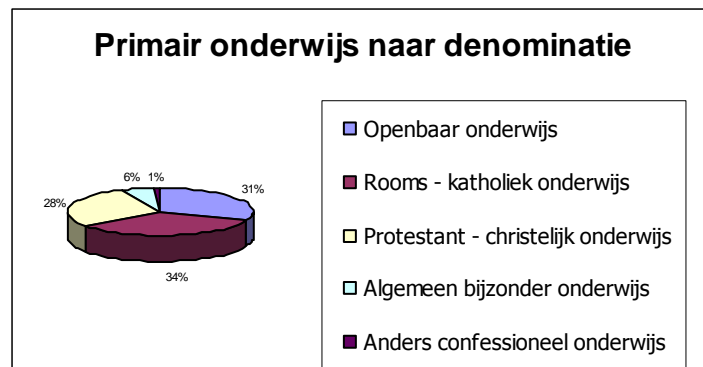
In het volgende hoofdstuk zullen deze vier onderzochte basisscholen verder aan bod komen.

4. Verschillende schoolidentiteiten

Onderwijsvrijheid is in Nederland een groot goed. Het wordt dan ook grotendeels aan de basisscholen zelf overgelaten hoe zij invulling geven aan het stimuleren van actief burgerschap. Het theoretisch kader leert ons dat er meerdere types burgerschap te onderscheiden zijn, die elk vanuit specifieke kennis, vaardigheden en houding gestimuleerd kunnen worden. De volgende vragen zullen centraal staan in dit hoofdstuk. Wat voor soorten denominaties zijn er in het Nederlandse onderwijs? Welke onderwijsopvattingen laten zij zien? En; hoe omschrijven zij hun eigen identiteit en waarin onderscheiden zij zich?

4.1 Denominaties in het primair onderwijs

Het 'Jaarboek onderwijs in cijfers 2007' van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) laat zien dat in het schooljaar 2005/2006 het basisonderwijs ruim 1.549 duizend leerlingen telt. De verdeling van leerlingen naar denominatie is afgelopen decennium nauwelijks gewijzigd. In het schooljaar 2005/2006 ging zo'n 31% van de leerlingen naar een openbare school, 34% ging naar een rooms – katholieke school, 28% naar een protestant – christelijke school en ruim 1% ging naar een andere confessionele school. Ruim 6% van de leerling ging naar niet – confessionele scholen, zoals het algemeen – bijzonder onderwijs of samenwerkingscholen (CBS, 2007: 19).

Figuur 3: Primair onderwijs naar denominatie

4.2 De onderzochte scholen

Met uitzondering van de anders – confessionele scholen, is uit alle denominaties één school geselecteerd voor dit onderzoek. Door uit alle ruim vertegenwoordigde categorieën een school te selecteren, is een zo groot mogelijke 'range' aangebracht in de school identiteiten. Hieronder staan de onderzochte basisscholen kort omschreven.

De Rembrandt van Rijnschool is een openbare basisschool te Woerden. De school is dit jaar in een nieuw gebouw verder gegaan als 'Brede School' en telt ongeveer 100 leerlingen (oktober 2006³). Ongeveer 50% van de buurtbewoners is van allochtone afkomst en de buurt telt een aanzienlijk aantal achterstandsgezinnen. Het aantal allochtone leerlingen op de Rembrandt van Rijnschool is 85% en kan daarom aangemerkt worden als 'zwarte school' (CBS: 2007: 20).

De Willem van Oranjeschool is een christelijke basisschool te Woerden. De school telt in 2007 ongeveer 240 leerlingen (Schoolgids Willem van Oranjeschool, 2007: 3). De leerlingenpopulatie is gemêleerd van samenstelling. De kinderen uit de omliggende buurt zijn zowel allochtoon als autochtoon, en afkomstig uit de middenklasse en sociaal – zwakkere milieus⁴.

Basisschool De Regenboog is een rooms – katholieke basisschool te Woerden. De school telt in 2007 ongeveer 500 leerlingen. De school is sterk groeiende, en zal in 2008 op een nieuwe locatie verder gaan als 'Brede school'. De leerlingenpopulatie is overwegend autochtoon; de omliggende wijk kent weinig allochtonen en achterstandsgezinnen.

De Noordwijkse School werkt volgens een nieuw onderwijsconcept, aangeduid als 'De Noordwijkse School Methode'. Deze school is gevestigd te Noordwijk en telt in 2007 ongeveer 160 leerlingen. Dit nieuwe concept valt onder het algemeen bijzonder onderwijs. De school hanteert een progressief pedagogisch - didactisch onderwijsconcept waarin de talenten van het kind centraal staan. Daarnaast vraagt de school een relatief hoge ouderbijdrage (ongeveer 50 maal hoger dan bij de overige drie scholen) en werkt dus met een hoog onderwijsbudget.

4.3 Burgerschap en schoolidentiteit

Vrijheid op de inrichting van het onderwijs maakt dat scholen ook hun eigen waarden en normen in het onderwijs mogen accentueren. Iedere school heeft vanuit de eigen (al dan niet confessionele) achtergrond een visie op de wijze waarop zij hun leerlingen willen voorbereiden op deelname aan de samenleving. In de vorige paragraaf is een korte omschrijving van de vier scholen gegeven. In deze paragraaf zal onderzocht worden hoe de scholen vanuit hun achtergrond de eigen identiteit omschrijven. Antwoord hierop zal worden gezocht in beschikbare documentatie, die reikt van de school tot

³ <http://www.woerden.nl/>

⁴ Interview Willem van Oranjeschool

overkoepelende landelijke onderwijsorganen. Tenslotte zal worden ingegaan op de verwachting in hoeverre de identiteit van de school van belang is voor de invulling van burgerschap.

4.3.1 Confessioneel onderwijs en burgerschap?

Rooms – katholieke basisschool de Regenboog beschrijft de eigen identiteit als volgt. *'De school draagt bij aan de opvoeding van de kinderen vanuit onze visie op mens en maatschappij, gebaseerd op het katholieke geloof'*⁵. Daarnaast heeft de school als speerpunt dat er aandacht besteed wordt aan andere culturen en religies, waarbij wederzijds respect voorop staat. *'We willen de kinderen voorhouden dat het de moeite waard is zich voor een betere wereld in te zetten en te werken aan gerechtigheid, vrede en de heilheid van de schepping'*⁶. Deze beschrijving laat een beknopt beeld zien van de schoolvisie, maar geeft nauwelijks meer inzicht in de invloed van de schoolidentiteit op de visie op burgerschap.

De Stichting Katholieke Scholen Westelijk Weidegebied (SKSWW), waar basisschool De Regenboog deel van uitmaakt, verwijst voor de katholieke grondslag van de scholen naar de regelingen van de Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSr). *'De katholieke grondslag specificiert het aanbod en het diaconale perspectief van waaruit het katholiek onderwijs opereert: katholiek onderwijs is dienstbaar aan de leerling, aan de ouders en aan de samenleving'* (NKSr, 2005: 4). In het beleidsplan 2005 – 2008 ziet de NKSr de school als bron voor authenticiteit, met de 'school - als - waardegemeenschap'. Vanuit het katholieke onderwijs wil men zich met burgerschapsvorming inspannen voor bijvoorbeeld een traditionele katholieke waarde als 'zorgzaamheid' (NKSr, 2005: 10). Het vak levensbeschouwing (catechese) kan hier volgens de NKSr een belangrijke bijdrage aan leveren.

De christelijke Willem van Oranjeschool heeft een korte notitie van de schoolvisie opgenomen in de schoolgids. *'We willen werken aan de ontwikkeling van christelijke waarden en normen bij onze kinderen'*⁷. Er is in het onderwijs een belangrijke plaats gereserveerd voor christelijk godsdienstonderwijs, waarin het vertellen van bijbelverhalen, gebed en zang in de lessen aan bod komt. De Stichting Protestant Christelijk Primair Onderwijs (SPCO) Groene Hart vormt de overkoepelende stichting waar de Willem van Oranjeschool deel van uitmaakt. Deze stichting omschrijft de eigen christelijke identiteit als:

*'Aan de ene kant zijn we zuinig op normen en waarden die ons vanuit het verleden worden aangereikt, anderzijds zijn vernieuwing en kwaliteitszorg actuele begrippen'*⁸.

⁵ Schoolgids De Regenboog 2007 - 2008

⁶ Schoolgids De Regenboog 2007 - 2008

⁷ Schoolgids Willem van Oranje, 2007 - 2008

⁸ www.spc.nl

De protestant - christelijke identiteit in het onderwijs van SPCO - scholen blijkt uit een op de bijbel geïnspireerde visie op kinderen. Er is aandacht voor het dagelijkse gebed, christelijke liederen en de scholen beschikken over contacten met plaatselijke kerken. De Besturenraad van het christelijk onderwijs stelt burgerschapsvorming ook in relatie tot levensbeschouwing. Kinderen krijgen door middel van bijbelkennis, vieringen en activiteiten tradities van het christelijke geloof mee. Als voorbeelden van waarden en normen noemt de Besturenraad eerbied, verwachting, betrokkenheid en verantwoordelijkheid (Besturenraad, 2006: 3).

4.3.2 Openbaar / algemeen bijzonder onderwijs en burgerschap?

Openbaar Onderwijs Woerden (OOW) vormt de samenwerking van openbare basisscholen in Woerden en omgeving. Het OOW definieert het openbaar onderwijs als *open* en *toegankelijk voor iedereen*, met als belangrijke waarden *verdraagzaamheid* op grond van *eigen overtuiging*⁹.

De Vereniging voor Openbaar Onderwijs stelt dat het openbaar onderwijs burgerschap op een eigen manier kan vormgeven. *'Het openbaar onderwijs is voor iedereen toegankelijk, leert kinderen zelf richting geven aan de eigen identiteit en daar eigen verantwoordelijkheid voor te nemen'* (VOO, 2006). Gelijkwaardigheid van alle levensbeschouwingen vraagt om eigen overtuiging en verdraagzaamheid als waarden.

De Noordwijkse School Methode werkt vanuit een geheel eigen visie, waarin de unieke talenten van het de leerling als uitgangspunt genomen worden. *'Het doel van de Noordwijkse School Methode is om een kind te laten schitteren met zijn eigen talenten, zodat hij van daaruit een positieve bijdrage kan leveren aan de wereld om zich heen'*¹⁰. Deze methode is nog zeer nieuw, en beschikt nog niet over een gedefinieerde invulling van burgerschapsvorming.

4.3.3 Identiteit van de school en invulling burgerschapsvorming

Uit bovenstaande paragrafen blijkt dat er verschillende accenten aanwezig zijn in de identiteit van het confessionele basisscholen en niet - confessionele basisscholen. De denominatie van de basisschool bepaalt sterk de schoolidentiteit, namelijk waar staat de school voor? De twee confessionele basisscholen laten zien vanuit hun identiteit waarde te hechten aan de samenleving als gemeenschap, met waarden als eerbied en zorgzaamheid. De niet - confessionele basisscholen lijken vanuit hun identiteit meer belang toe

⁹ www.openbaaronderwijswoerden.nl

¹⁰ www.noordwijkseschool.nl

te kennen aan het individuele aspect van het onderwijs. Leerlingen leren zelf richting geven aan hun leven, en hiervoor eigen verantwoordelijkheid te dragen.

Burgerschapsvorming vraagt om een uitgesproken schoolidentiteit, namelijk: *hoe bereidt de basisschool het kind voor op de samenleving?* Mogelijk is dat de confessionele basisscholen hierin overeenkomsten laten zien met *aanpassingsgericht burgerschap*, vanwege een onderwijsvisie die uitgaat van de leerling als lid van de gemeenschap. De niet - confessionele basisscholen lijken vanuit hun onderwijsvisie hier een individueel aspect aan te hebben toegevoegd, de leerling wordt er benaderd vanuit de eigen identiteit. De verwachting bestaat dat de identiteit van de school van belang is voor de invulling van burgerschap. Antwoord op dit tweede deel van de probleemstelling zal aan bod komen in de analyse en conclusies van deze onderzoeksrapportage.

5. Opzet en uitvoering onderzoek

Voor de onderzoeksresultaten besproken zullen worden, zal in dit hoofdstuk per paragraaf ingegaan worden op de opzet en uitvoering van het onderzoek. In paragraaf één en twee zullen achtereenvolgens het type onderzoek en het onderzoeksontwerp beschreven worden. Paragraaf drie zal in gaan op de gehanteerde onderzoeksinstrumenten. Vervolgens volgt in paragraaf vier de selectie van onderzoekseenheden. Analyse van de resultaten en de validiteit van het onderzoek komen respectievelijk in paragraaf vijf en zes aan de orde.

5.1 Onderzoekstype

Het onderzoek is zowel *exploratief* als *verklarend* van karakter (Baarda en De Goede, 2001: 93 e.v.). Het exploratieve gedeelte van het onderzoek kenmerkt zich door een 'zoektocht' naar alle beschikbare en relevante informatie en literatuur op het gebied van burgerschapsvorming in het Nederlandse onderwijs. Dit gedeelte van het onderzoek is zeer verkennend van aard; er was in deze fase weinig theorie en er waren geen scherpe hypothesen voorhanden.

Via *exploratief* onderzoek wordt antwoord gezocht op een open verschil – of samenhangvraag (Baarda en De Goede, 2001: 93) . Op grond van de resultaten uit hoofdstuk vier, verkregen door middel van deskresearch, is besloten de *samenhang* tussen type burgerschap en schoolidentiteit verder te onderzoeken. Over deze mogelijke relatie is weinig informatie of onderzoek beschikbaar (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 46). Maar allereerst is het onderzoek gestart met een open onderzoeksvraag: *'(..) Op welke wijze geven scholen in het basisonderwijs invulling aan de stimulering van actief burgerschap en sociale integratie?*

Het vervolg van het onderzoek is aan te duiden als *'verklarend'*. Het tweede deel van de centrale probleemstelling vormt de verklarende exponent van dit onderzoek. *'In hoeverre is de identiteit van de school van belang voor de invulling van burgerschap?'* Deze verwachting is getoetst aan de onderwijspraktijk (empirie), wat het mogelijk maakte deze al dan niet te *'verifiëren'* (Baarda en De Goede, 2001: 100).

5.2 Onderzoeksontwerp

Beantwoording van de probleemstelling en bijbehorende hypothese vraagt om een passende onderzoeksstrategie. Om burgerschapsvorming in de praktijk inzichtelijk te maken lag een mogelijke keuze in een te houden experiment, een survey of case study (Yin, 2003: 6).

Een case study laat zich typeren als een intensieve studie van enkele cases, aan hand van veel variabelen, met verschillende soorten gegevensverzameling, gedurende een zekere periode met veel aandacht voor de context. In tegenstelling tot de twee eerder beschreven onderzoeksstrategieën biedt de case study dus veel aandacht aan de *context*, waardoor burgerschapsvorming in de vier cases uitgebreid in een eigen context gedefinieerd kan worden (Yin, 2003: 13). Deze context is niet ruwweg af te bakenen, er dient ruimte gelaten te worden voor overige factoren die invloed uitoefenen. Door middel van *verschillende soorten gegevensverzameling* (interviews, documentanalyse en literatuurstudie) is bij vier verschillende scholen een brede inventarisatie gemaakt van de wijze waarop zij invulling aan burgerschapsvorming geven.

De vier geselecteerde basisscholen in dit onderzoek vormen een 'meervoudige gevalstudie'. Elk geval wordt apart bestudeerd en de verwachting wordt onderzocht aan iedere case (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 145). Het verschijnsel burgerschapsvorming wordt zo *aan hand van* de vier cases onderzocht, die elk een andere mogelijke uitwerking van 'het verschijnsel burgerschapsvorming' laten zien. Er wordt hier geen statistische generalisatie nagestreefd, maar een theorie ontwikkeld die 'getest en aangepast' wordt aan de diversiteit van burgerschapsvorming die de onderwijspraktijk laat zien.

5.3 Beschrijving en verantwoording onderzoeksinstrumenten

In het gehele onderzoeksproces zijn verschillende onderzoeksinstrumenten ingezet om antwoord te kunnen geven op de centrale probleemstelling. In deze paragraaf zal per onderzoeksfase de gehanteerde onderzoeksinstrumenten verder toegelicht worden.

5.3.1 Invulling burgerschapsvorming

Oriëntatiefase en vooronderzoek

Het onderzoek is gestart met een uitgebreide literatuurverkenning. Wat is bekend over burgerschapsvorming? Welke onderzoeksresultaten zijn er reeds beschikbaar? En wat wordt er überhaupt verstaan onder burgerschap? Om antwoord te krijgen op deze vragen hebben er verkennende rapporten van onder andere de WRR, de Onderwijsraad, Stichting Leerplanontwikkeling en KPC Groep aan de basis gelegen van oriëntatie op het onderwerp.

Vanwege het feit dat weinig informatie voorhanden is over burgerschapsvorming in de praktijk zijn er aan de literatuurstudie twee ongestructureerde interviews toegevoegd (Baarda en De Goede, 2001: 234). De interviews met een directeur van een middelbare scholengemeenschap en beleidsmedewerker van het ministerie van OC&W gaven meer inzicht in burgerschapsvorming op school - en beleidsniveau. Afspraken voor deze interviews konden op korte termijn gemaakt worden en zijn zo ingezet als 'oriënterende gesprekken'. Informatie hieruit is gebruikt voor vooronderzoek, waaruit een topiclijst en analysekader zijn voortgekomen (Baarda en De Goede, 2001: 234).

Hoofdfase onderzoek

Na het voltooien van het vooronderzoek was de vraag; 'met welke onderzoeksinstrumenten kan de invulling van burgerschap op school in kaart gebracht worden?' Uit vooronderzoek is naar voren dat de huidige lesmethodes nog niet aangepast zijn aan burgerschapsvorming, en over weinig relevante informatie over burgerschap beschikken. Daarnaast bleek dat toetsinstrumenten voor burgerschapsvorming op het moment van onderzoek nog door het CITO in ontwikkeling waren. Burgerschapsvorming vertalen naar een vragenlijst zou daarnaast afbreuk doen aan de complexiteit van het onderwerp. Een schriftelijke enquête onder schooldirecteuren werd door deze twee oorzaken bemoeilijkt.

Observeren is een tweede mogelijk onderzoeksinstrument, maar ook hiermee kon maar zeer beperkt de invulling van burgerschap op basisscholen in kaart gebracht worden. Observaties bieden inzicht in gedrag van leerkrachten en schooldirecteuren, maar burgerschapsvorming blijkt zeer moeilijk observeerbaar. Het is niet verwerkt in een specifiek vak, maar is verweven in het gehele onderwijsproces. Het komt maar zeer sporadisch aan de oppervlakte, waardoor het moeilijk te constateren is (Baarda en De Goede, 2001: 182).

Uiteindelijk heeft dataverzameling plaats gevonden door middel van mondelinge interviews. De breedte en complexiteit van het onderwerp komt optimaal tot zijn recht middels semi – gestructureerde mondelinge interviews met vier basisschooldirecteuren. Door middel van een topiclijst kunnen vaste onderwerpen aan bod komen en is er daarnaast ruimte voor de inbreng van de respondent. Zo kan in beeld worden gebracht wát scholen aan burgerschapsvorming doen, maar ook wáárom (Baarda en De Goede, 2001: 223). Om sociaal wenselijk antwoord te voorkomen zijn zo min mogelijk voorbeelden van burgerschap in het interview naar voren gebracht. De directeuren hebben zo zélf de eigen visie, voorbeelden en meningen over burgerschapsvorming kunnen ventileren (Baarda en De Goede, 2001: 223 en 224). Er is gevraagd naar burgerschapsvorming op meerdere niveaus aan hand van de gehanteerde topiclijst die in bijlage I is opgenomen. Van bijvoorbeeld burgerschap in het lesmateriaal tot het contact van de school met de buurt. Antwoorden die hier op aansloten gaven reden voor verder doorvragen op antwoorden van de respondent. Waar mogelijk is ook gevraagd naar documenten als schoolgidsen of schoolplan, om deze bij de onderzoeksdata te kunnen voegen.

5.3.2 De invloed van de schoolidentiteit

De verwachte invloed van schoolidentiteit op burgerschapsvorming is voortgekomen uit literatuurstudie en documentanalyse uit de oriëntatiefase van het onderzoek. Bestaande onderzoeken of literatuur bieden geen duidelijkheid omtrent deze verwachting, dus er is gekozen voor eigen *empirisch onderzoek*. De data uit de interviews bieden hier uitkomst. Basisschooldirecteuren hebben in de interviews de identiteit van de school en invulling van burgerschap uitvoerig uiteengezet. Er is gekozen de verschillende typen burgerschap *achteraf* te toetsen aan deze interviews, omdat bleek dat de directeuren zelf niet over een expliciete visie op burgerschap beschikken. Ze beschikken niet over een visie op burgerschap op schrift, maar zij brachten deze visie tijdens de interviews wel uitdrukkelijk naar voren. Een bijkomend voordeel van het achteraf toetsen aan de typen burgerschap is dat sociaal wenselijk antwoord zo beperkt wordt. Tenslotte zijn in de analysefase de interviewverslagen door middel van selectie en reductie verwerkt tot vier schoolportretten, waarin de identiteit van de school en de invulling van burgerschap per school beschreven zijn.

5.4 Onderzoekseenheden

Het onderzoek heeft plaatsgevonden bij twee confessionele en twee niet - confessionele basisscholen. Van deze basisscholen zijn de schooldirecteuren geïnterviewd. Daarnaast hebben er nog vier interviews plaatsgevonden om meer inzicht te verkrijgen in de context van burgerschapsvorming in het

basisonderwijs. In komende paragrafen zullen hiervoor de theoretische en praktische overwegingen nader toegelicht worden.

5.4.1. Selectie basisscholen

Het gehele onderzoek had in de eerste opzet geheel in het middelbaar onderwijs moeten plaatsvinden. Met invoering van de maatschappelijke stage genoot het stimuleren van burgerschap hier veel aandacht. Werving van interviews met leden van schooldirecties stuitte echter onverwachts op een hoge mate van non – respons (Baarda en de Goede, 2001: 225). Na het versturen van een informatieve folder over dit onderzoek bleek maar één van de acht benaderde schooldirecteuren mee te willen werken aan het onderzoek. Een groot deel van de directeuren bleek zeer moeilijk bereikbaar. De directeuren die wel bereikbaar waren droegen een gebrek aan tijd aan als reden niet mee te willen / kunnen werken aan het onderzoek. Uiteindelijk is het enige interview met de directeur van een christelijke middelbare scholengemeenschap aangewend als verdere oriëntatie op het onderwerp, maar is niet verder meegenomen in het onderzoek.

Vanwege de 'non - respons' is besloten het onderzoek voort te zetten in het basisonderwijs. Door middel van eigen contacten in het Woerdense basisonderwijs konden met een aangepaste folder op korte termijn nieuwe interviews met basisschooldirecteuren geregeld worden. De focus van het onderzoek is daarmee veranderd, maar door burgerschapsvorming in groep 7 en 8 van de bovenbouw te onderzoeken hoefden er maar weinig aanpassingen verricht te worden. Ook in deze groepen gaat in het onderwijs aandacht uit naar burgerschap, waarin leerlingen voorbereid worden op de overstap naar de middelbare school.

Bij het selecteren van basisscholen is getracht een grote verscheidenheid aan te brengen in de verschillende denominaties en van de vier soorten onderwijsdenominaties ieder één school te selecteren. Het speciaal onderwijs maakt geen onderdeel uit van deze selectie, omdat de wijze van onderwijs sterk verschillend is met die van het 'reguliere' basisonderwijs. Zo is getracht te voorkomen een extra variabele toe te voegen die van invloed kan zijn op de invulling van burgerschapsvorming.

Er zijn twee *confessionele scholen* geselecteerd; basisschool De Regenboog en de Willem van Oranje school. Naast deze twee scholen uit het bijzonder onderwijs is er een school uit het *algemeen bijzonder onderwijs* onderzocht. Op deze school, De Noordwijkse School genaamd, is het onderwijs op een pedagogische onderwijsgrondslag gebaseerd. Tenslotte is een school in het *openbaar onderwijs* geselecteerd; de Rembrandt van Rijnschool. De invulling van burgerschap is bij alle scholen onderzocht voor groep 7 en 8, om zo door middel van het ontwikkelde analysekader een vergelijking te kunnen maken tussen de vier scholen.

Selectie van de cases is gebeurd aan hand van 'theoretical sampling' (Eisenhardt, 1989: 537). Op deze manier wordt de diversiteit van schooldenominaties optimaal benut. De meervoudige case study leidt er toe dat de onderzoeker beter algemene patronen in verschillende omgevingen leert kennen op deze manier (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 137). Een uitgewerkte theorie vormt het uitgangspunt van onderzoek, in dit geval het analyseschema dat volgt uit het theoretisch kader. Door middel van 'pattern matching' wordt een verwachte variatie in typen burgerschap gerelateerd aan de verscheidenheid van schoolidentiteiten (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 142). De betrouwbaarheid van het onderzoek wordt zo vergroot. Wel dient in acht te worden genomen dat er aan het onderzochte type burgerschap meerdere oorzaken ten grondslag kunnen liggen (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 143).

5.4.2 Selectie respondenten

In totaal zijn voor dit onderzoek *acht mondelinge interviews* gehouden, waarvan *vier met basisschooldirecteuren*. Het merendeel hiervan kwam vanuit het eigen netwerk van contacten in het Woerdense basisonderwijs. Voordeel hiervan is dat de nul – respons laag was, in vergelijking met de opzet die interviews met schooldirectie in het middelbaar onderwijs voor ogen had. Zo hebben er in betrekkelijk korte tijd vier interviews met schooldirecteuren plaatsgevonden. Naast deze interviews zijn er nog vier interviews met andere betrokkenen uit het onderwijsveld aan toegevoegd. Allen beschikten over relevante kennis en expertise op het gebied van burgerschap, waarmee een uitgebreid beeld van burgerschap in het onderwijs geschetst kon worden.

Ten eerste heeft een oriënterend interview met de *directeur van een Christelijke scholengemeenschap* De Kalsbeek uit Woerden plaatsgevonden. Aan hand van dit interview is in combinatie met literatuuronderzoek een topiclijst voor het basisonderwijs ontwikkeld. In deze fase van het onderzoek heeft ook een semi – gestructureerd interview met een *beleidsmedewerker van het ministerie van OC&W* plaatsgevonden. Deze beleidsmedewerker is verantwoordelijk voor de uitvoering van burgerschapsvorming in het basisonderwijs, en beschikt over kennis en expertise van burgerschapsvorming op beleidsniveau. Dit interview heeft aan de basis gelegen van hoofdstuk zes van deze onderzoeksrapportage, waarin beleid en wetgeving rondom de invulling van burgerschap aan bod komen.

Daarnaast is de *Algemeen directeur van de Stichting Katholieke scholen Westelijk Weidegebied (SKSWW)* geïnterviewd. De stichting SKSWW heeft de leiding over 17 katholieke basisscholen in de regio Woerden en omstreken. De algemeen directeur beschikt over jarenlange ervaring als basisschooldirecteur en heeft daarnaast contact met 17 schooldirecteuren. Ten slotte is een *onderwijsbegeleider van de Stichting*

Identiteitsbegeleiding Midden Nederland (Stimin) geïnterviewd. Deze onderwijsbegeleider beschikt over kennis en expertise op het gebied van visie – en identiteitsontwikkeling van basisscholen. Daarnaast heeft hij ervaring met het ondersteunen van basisscholen met het stimuleren van burgerschap en alle knelpunten die hier bij komen kijken.

5.5 Analysefase

De data die door middel van de semi - gestructureerde interviews met schooldirecteuren is verkregen zijn verwerkt in transcripties. Door middel van 'labelen' van interviewtranscripties zijn de data hieruit per interviewtopic gerangschikt, gereduceerd en geverifieerd (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 149). Van iedere school is zo burgerschapsvorming in kaart gebracht op het niveau van visie, onderwijsinhoud, onderwijsproces, schoolorganisatie en schoolomgeving. Op deze manier is een zo compleet mogelijk beeld van burgerschapsvorming in de onderwijspraktijk gecreëerd. Deze interviewverslagen zijn vervolgens in de volgende twee stappen verwerkt tot een 'eindproduct'.

Uit de bevindingen zijn allereerst vier schoolportretten opgesteld, waarin een onderscheid is gemaakt in de visie op burgerschap en de activiteiten die hieraan gerelateerd werden door de schooldirecteuren. Op deze wijze is het mogelijk zo concreet mogelijk de empirie in kaart te brengen. Nadien zijn de interview verslagen geanalyseerd aan de hand van het analysekader en zijn per school accenten van de drie typen burgerschap in kaart gebracht. Zo is onderzocht in hoeverre de identiteit van de school van belang is voor de invulling van burgerschap.

5.6 Validiteit

De validiteit van het onderzoek van het onderzoek wordt bepaald door de waarde of geldigheid van verzamelde gegevens en resultaten van het onderzoek (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 247).

5.6.1 Externe validiteit

De externe validiteit van het onderzoek heeft betrekking op de mate waarin de onderzoeksresultaten kunnen worden vertaald naar min of meer gelijkbare situaties (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 209).

De resultaten van deze case study worden niet gevormd door de statistische validiteit, maar door de theoretische generaliseerbaarheid (Braster, 2000: 73). De generaliseerbaarheid van dit onderzoek is

vergroot door een meervoudige gevalstudie toe te passen en zo voor replicatie te zorgen. Dit heeft geleid tot vier verschillende cases waaraan de drie typen burgerschap getoetst zijn. De onderzoeksresultaten die hieruit voortkomen, kunnen niet afgezet worden tegen het gehele basisonderwijs, er is dus nog steeds geen sprake van statistische validiteit. De selectie van vier basisscholen heeft echter wel tot gevolg dat de ontwikkelde theorie, het analysekader, aan zeer verschillende cases getoetst is. Zodoende is getracht de 'analytische validiteit' van het onderzoek te vergroten (Den Hertog en Van Sluijs, 1995: 144). Replicatie van het onderzoek in nieuwe case study's zou vervolgens weer uit moeten wijzen deze analytische validiteit tot verdere theoretische generaliseerbaarheid kan leiden.

Daarnaast is door uit iedere onderwijsrichting een school te selecteren, 'diverse sampling', recht gedaan aan de diversiteit van schoolidentiteiten in het basisonderwijs. Het ontwikkelde analysekader is zo getoetst aan vier van de vijf denominaties, waardoor de generaliseerbaarheid van het onderzoek vergroot is.

5.6.2 Constructvaliditeit

De constructvaliditeit van het onderzoek heeft betrekking op de adequate vertaling van theoretische begrippen naar empirische variabelen (Braster, 2000: 79).

Aan hand van politiek – filosofische literatuur is een selectie gemaakt van drie typen burgerschap. Deze drie typen burgerschap zijn ook aanwezig in pedagogische literatuur, maar kennen hier andere benamingen en omschrijvingen. In het theoretisch kader is per type burgerschap een 'vertaling' gemaakt van de drie typen burgerschap uit politiek - filosofische naar drie typen burgerschap die toepasbaar zijn op het onderwijs en aandacht hebben voor opvoedingsdoelstellingen en sociaal – emotionele vorming.

Aan hand van 'leerinhouden burgerschap primair onderwijs' van de Stichting Leerplanontwikkeling zijn de drie typen burgerschap gecombineerd met kennis, inzichten, vaardigheden en houding die benodigd zijn voor invulling van burgerschapsvorming en samengevoegd in een analysekader (paragraaf 3.4). Per burgerschapstype zijn zo benodigde kennis en vaardigheden bepaald die per type burgerschap aansluiten bij een beoogde 'houding als burger' van de leerling. De specifieke burgerschapscompetenties zijn letterlijk afkomstig uit de leerinhouden burgerschap voor groep 7/8 van het basisonderwijs (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 41). Het analysekader is na de data verzameling ingezet, vanwege de constatering dat schooldirecteuren burgerschap nog niet in hun schoolbeleid verwerkt hadden.

6. Een blik op de wettelijke context

Hoe ziet de wetgeving rondom actief burgerschap en sociale integratie eruit? Hoe is burgerschap opgenomen in het onderwijsbeleid? En; hoe vindt toezicht plaats op het onderwijs? Deze vragen vormen de leidraad van dit hoofdstuk. Inzicht in deze beleidscontext plaatst de onderwijspraktijk in perspectief; het geeft de kaders aan waarin invulling aan burgerschapsvorming wordt gegeven.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zal de relevante wetgeving rondom actief burgerschap en sociale integratie toegelicht worden. Paragraaf twee en drie tonen burgerschap in het onderwijsbeleid, dat bestaat uit richtlijnen (Koersdocumenten) en eisen aan de onderwijsinhoud (Kerndoelen). Toezicht op burgerschap zal vervolgens in paragraaf vier aan de orde komen. Ten slotte wordt in paragraaf vijf ingegaan op de grondwet en internationale verdragen die van invloed zijn op de wettelijke context waarin burgerschapsvorming gestalte krijgt.

6.1 Wetgeving

De Tweede Kamer stelt regels vast voor het onderwijs, waarin eisen worden gesteld aan de inhoud en kwaliteit van het onderwijs. In de wet op Primair Onderwijs (WPO) staan verschillende opdrachten voor het Nederlandse basisonderwijs, waarvan er één is dat scholen les moeten geven in verschillende vakken. Per vak is aangegeven wat leerlingen moeten leren; de kerndoelen.

In 1996 stelde de Kamercommissie voor Onderwijs de vraag aan de minister van onderwijs om een opsomming te geven van de fundamentele waarden die scholen als hun pedagogische opdracht moesten rekenen (Onderwijsraad, 2003: 57). Een van deze fundamentele waarden bleek burgerschap. In 2001 werd in de motie Barth¹¹ door de Tweede Kamer gesteld dat scholen een 'onmisbare rol vervullen in het opvoeden van leerlingen tot burgerschap, de overdracht van waarden en normen en het bevorderen van sociale integratie (Onderwijsraad, 2003: 57). Het aannemen van deze motie gaf de minister aanleiding om onderzoek te laten verrichten om burgerschapsvorming verder te operationaliseren en organiseren. Dit onderzoek resulteerde in publicaties van onder andere de WRR, Stichting Leerplanontwikkeling en KPC Groep. Eind 2005 is de Tweede Kamer akkoord gegaan met het wetsvoorstel 'Bevordering actief burgerschap en sociale integratie'. Sindsdien heeft het ministerie van OC&W door middel van subsidieverstrekking handreikingen voor burgerschapsvorming laten opstellen. Stichting Leerplanontwikkeling heeft een regiefunctie gekregen in bundeling en uitwisseling van expertise op het gebied van onderwijs en pedagogiek.

¹¹ TK 2001 – 2002, 28000 VIII, nr. 59

In de memorie van toelichting verklaart ex- minister van onderwijs Van der Hoeven dat bij het versterken van sociale bindingen betrokkenheid centraal staat in het stimuleren van actief burgerschap. Als definitie van actief burgerschap wordt hierin gebruikt: *'de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'* (Ministerie OC&W, 2006a: 2). Toenemende individualisering, de pluriformiteit van de Nederlandse samenleving, het gevaar van radicaliserende jongeren en de Europese eenwording worden als aanleiding van het wetsvoorstel genoemd. Het betreffende wetsvoorstel is op één februari 2006 in werking getreden en is burgerschap opgenomen in de wet op het primair onderwijs. In artikel acht van de wet op het primair onderwijs is onderstaande toevoeging opgenomen.

Artikel 8 Wet op het Primair Onderwijs, lid 3

Het onderwijs:

- a. gaat er mede van uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving,
- b. is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie, en
- c. is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdsgenoten.

Figuur 4: Wet op het primair onderwijs, lid 3 (WPO)

6.2 Beleid: de koersdocumenten

Het ministerie van OC&W bekleedt een dubbele functie in het onderwijs. Het centrale overheidsbeleid dient steeds meer aangepast te worden aan vernieuwingen die vanuit het onderwijs zelf komen. De visie op het Nederlandse onderwijs is vastgesteld door middel van gesprekken met vertegenwoordigers van het Ministerie van OC&W en een scala aan betrokken professionals, leraren, leerlingen, ouders en overig onderwijspersoneel. Dit beleid heeft geresulteerd in 'Koersdocumenten'. In 'Koers Primair Onderwijs; ruimte voor de school' zijn de richting en hoofdlijnen van het primair onderwijs tot 2010 vastgelegd. Autonomie en heldere verdeling van bevoegdheden en instrumenten binnen het onderwijsveld staat in deze besturingsfilosofie centraal. De Koers Primair Onderwijs stelt vast op welke zaken partijen elkaar aan kunnen spreken. *'Kabinet en Tweede Kamer kunnen hieruit voortkomend duidelijke doelen, heldere kaders waarbinnen verantwoording wordt afgelegd, en verlangde middelen om deze doelen mee waar te kunnen maken worden verlangd'* (Koers Primair Onderwijs, 2004: 8). Voor burgerschapsvorming in het primair onderwijs betekent dit voor basisscholen echter dat zij op eigen initiatief expertise dienen te vergaren, eventueel uitwisselingsprojecten met andere scholen kunnen opzetten of pilot projecten kunnen starten.

Het ministerie van OC&W stimuleert expertisecentra en oefent door middel van de onderwijsinspectie toezicht uit, maar bemoeit zich geenszins met de school zelf.

Voor burgerschapsvorming betekent dit een verankering in het onderwijsbeleid, waarin ruimte is gelaten voor uiteenlopende pedagogische visies van basisscholen. Scholen en besturen krijgen de ruimte voor eigen invulling, maar dienen daarnaast ook een opdracht uit te voeren; *'opdat zij kunnen werken aan onderwijs dat kinderen een optimale start geeft om uiteindelijk als volwaardig democratisch burger in onze samenleving te kunnen functioneren, waarbij de school inspeelt op actuele ontwikkelingen'* (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 10). De school wordt in de Koers Primair onderwijs bestempeld als een gemeenschap, waarin leerlingen een belangrijke positie innemen als het op betrokkenheid, tolerantie en gedeelde waarden en normen aan komt. Een eigen ontwikkelde visie op burgerschapsvorming dient echter wel te voldoen aan de kerndoelen voor het primair onderwijs.

6.3 Onderwijsinhoud: de kerndoelen

Naast de coördinerende functie van het ministerie van OC&W heeft het ook een controlerende functie. Een onvermijdelijke vraag die uit de Koersdocumenten naar voren komt is dan ook; *'Wat moeten leerlingen aan het einde van de basisschool kennen en kunnen?'* Het ministerie van OC&W heeft hiervoor 58 *kerndoelen* voor opgesteld. Per vak is onder andere vastgelegd welke kennis, inzichten, vaardigheden en democratische waarden en normen kinderen tijdens hun basisschoolperiode bijgebracht dienen te krijgen. Het communale aanbod van onderwijs met de essentiële inhoud geeft het geldend minimumniveau weer van alle leerlingen in het reguliere basisonderwijs (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 11). Deze kerndoelen zijn in oktober 2005 vastgesteld en dienen in 2009 volledig te zijn ingevuld door scholen in het primair onderwijs.

'Kinderen vervullen nu en straks taken en rollen, zoals die van consument, als verkeersdeelnemer en als burger in een democratische rechtstaat' (Ministerie OC&W, 2006b: 48). Aan burgerschap gerelateerde kerndoelen zijn dan ook verspreid over meerdere vakken, zoals wereldoriëntatie en sociale vaardigheden. Zo hebben indirecte kerndoelen voor burgerschapsvorming betrekking Nederlands, Engels als Friestalig taalonderwijs. Aandacht is er daarnaast voor zowel de internationale als regionale identiteit van leerlingen. Direct gerelateerde kerndoelen aan burgerschap zijn te vinden in het domein *'Oriëntatie op jezelf en de wereld'*. De zeven kerndoelen waarin burgerschapsvorming is opgenomen zijn op de volgende pagina weergegeven:

Specifieke kerndoelen burgerschap:

36 De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.

37 Leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.

38 De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen en ze leren respect op te brengen voor verschillen in opvattingen.

39 De leerlingen leren met zorg omgaan met het milieu.

47 De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen en buitenland, vanuit de perspectieven (...) bestuur, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.

51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen zoals aanwezig in ons cultureel erfgoed.

53 De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Deze kerndoelen zullen in de deelconclusie van dit hoofdstuk geanalyseerd worden aan hand van de typen burgerschap.

6.4 Toezicht: de onderwijsinspectie

De onderwijsinspectie heeft burgerschapsvorming opgenomen in haar toezichtkader. Met ingang van één oktober 2006 houdt de inspectie toezicht op de uitvoering van deze nieuwe wettelijke opdracht. Toetsinstrumenten zijn medio 2008 beschikbaar en worden nu door onder andere het CITO ontwikkeld¹². De mate waarin leerlingen bovenstaande kerndoelen beheersen wordt vanaf dat moment meegenomen in de toetsen voor groep 7 en 8.

Het toezicht is *terughoudend*; basisscholen krijgen ruimte voor zelfstandige invulling van het onderwijs. De onderwijsinspectie ziet er primair op toe dat scholen invulling geven aan de taak burgerschap en integratie te bevorderen en te controleren of de wettelijke elementen hierin terugkomen (Onderwijsinspectie, 2006: 9). Scholen krijgen de tijd voor verdere uitwerking van het onderwijs, toezicht zal dan ook *gefaseerd* uitgebouwd worden. Daarnaast wordt er door de onderwijsinspectie een *gefaseerde benadering* in het toezicht gehanteerd. De normering zal periodiek worden herzien om in te

¹² Interview ministerie van OC&W, 2 oktober 2007

spelen op veranderingen en oog te blijven houden voor de vereiste consensus van de samenleving en het onderwijsveld (Onderwijsinspectie, 2006: 10).

Zolang toetsingscriteria voor de beoordeling van burgerschapsvorming ontbreken, zal de inspectie zich richten op de beoordeling van het onderwijsaanbod en de manier waarop de school dit resultaat evalueert (Onderwijsinspectie, 2006: 6). Dit gebeurt aan hand van verschillende indicatoren; kwaliteitszorg burgerschap en integratie en aanbod burgerschap en integratie. Kwaliteitszorg burgerschap en integratie controleert met name op beleidsniveau, zoals aanwezigheid van een *burgerschapsvisie* in het schoolplan en *openheid in de schoolresultaten*. Aanbod van burgerschap en sociale integratie controleert met name op de ontwikkeling van *sociale competenties* die burgerschap bevorderen en aandacht voor de pluriforme samenleving. Onderstaand figuur geeft de actuele aandachtspunten weer:

Indicator Kwaliteitszorg		Indicator Aanbod	
<u>Aandachtspunten</u> Visie en planmatig Verantwoording Inzicht in resultaten Risico's	<u>Oordeel</u> ● ● ● ○	<u>Aandachtspunten</u> Sociale competenties Openheid naar samenleving Basiswaarden en democratische rechtstaat <i>Daaruit: onderwijs wel/niet strijdig met basiswaarden</i> School als oefenplaats	<u>Oordeel</u> ● ● ● ○ ●
Figuur 5: indicatoren burgerschapsvorming (Onderwijsinspectie, 2006: 11)			

Op de met een kleine zwarte cirkel aangeduide onderdelen vindt nog geen beoordeling plaats, de inspectie spreekt alleen haar oordeel uit als de situatie ontoereikend is (Onderwijsinspectie, 2006: 11).

Ten eerste ligt het accent op risico's; scholen stemmen het onderwijsaanbod af op risico's als extremistische ideeën, intolerantie en discriminatie. Ten tweede wordt er gecontroleerd op de bevordering van democratische basiswaarden die als basaal voor de democratie gezien worden (Stichting Leerplanontwikkeling, 2006: 23).

6.5 Internationale verdragen en de grondwet

Naast de wetgeving voor het primair onderwijs speelt ook een aantal internationale verdragen een rol bij de inrichting van onderwijs (Onderwijsraad, 2002: 31). Het Verdrag tot bescherming van Rechten van het Kind stelt in artikel 5: 'het bijbrengen van eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, het bijbrengen van eerbied voor de ouders en voor de natuurlijke omgeving, en de

voorbereiding van het kind op een verantwoord leven in de samenleving'. Het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten stelt dat het onderwijs de verdraagzaamheid en de vriendschap tussen volkeren, rassen en etnische en godsdienstige groeperingen moet bevorderen. Op internationaal niveau dient het onderwijs dan ook een aantal fundamentele rechten te respecteren en daarnaast aandacht te besteden aan burgerschap. De Europese Unie heeft op onderwijsniveau alleen een ondersteunende taak, en ziet vormgeving van het onderwijssysteem dan ook als een soevereine taak voor de lidstaten (Onderwijsraad 2002: 35).

De Nederlandse grondwet is terughoudend wat betreft het onderwijs. Artikel 23, lid drie, beschrijft de doelstelling van het openbaar onderwijs. *'Het openbaar onderwijs wordt gegeven met eerbiediging van ieders godsdienst of levensovertuiging'*. Voor het bijzonder onderwijs zijn geen grondwettelijke bepalingen actief, gezien de vrijheid van inrichting van het onderwijs. De reikwijdte van de vrijheid van inrichting bevat de pedagogische en bestuurlijk – organisatorische autonomie van het bevoegde gezag in het bijzonder onderwijs (Onderwijsraad, 2002: 78). Deze grondwettelijke bescherming van autonomie is echter verschillend op een aantal gebieden. Wanneer de levensbeschouwelijke inrichting van het onderwijs in het geding is, zijn de beperkende bevoegdheden van de overheid relatief beperkt. Onderwijsinhoudelijke aspecten geven de overheid meer bevoegdheden tot eventuele regulering. Burgerschapsvorming valt dus tussen deze aspecten in; op organisatorisch niveau heeft de overheid meer bevoegdheid dan wanneer invulling van burgerschapsvorming gerelateerd is aan de levensbeschouwelijke inrichting van het onderwijs.

6.6 Deelconclusie: type burgerschap in overheidsbeleid en – wetgeving

De 'kerndoelen burgerschap' zijn te herleiden op de visie waarmee deze wetgeving ontworpen is. De zeven kerndoelen geven antwoord op de vraag; 'tot wat voor soort burgers willen wij basisschoolleerlingen zien ontwikkelen?' Door middel van het analysekader uit paragraaf 3.4 zal per kerndoel het type burgerschap bepaald worden, om zo de intentie achter de wetgeving te onderzoeken.

6.6.1 Type burgerschap: de kerndoelen

Van de 58 kerndoelen voor het basisonderwijs wordt een zevental kerndoelen door het ministerie van OC&W geschaard onder burgerschapsvorming. Deze zullen hieronder per kerndoel geanalyseerd worden.

Kerndoel 36: *De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.*

Dit leerdoel vertoont overeenkomsten met **calculerend, aanpassingsgericht en kritisch - democratisch burgerschap**. Kennis over de staatsinrichting van de (inter)nationale gemeenschap waar de burger van uitmaakt, staat in dit kerndoel centraal. De leerling leert zo de context waarin zijn grondrechten gelden, waarin de aandacht uitgaat naar de rol van de burger als individu.

Enerzijds is er sprake van aanpassingsgericht burgerschap; de focus ligt in dit kerndoel op de betrokkenheid bij de (inter)nationale gemeenschap waar een burger lid van is. Anderzijds wordt zo wereldburgerschap ontwikkeld; de leerling wordt zich door de internationale dimensie van burgerschap bewust van de eigen plaats in de wereld¹³.

Kerndoel 37: Leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.

Dit kerndoel is volledig gericht op **aanpassingsgericht burgerschap**. Zelfdiscipline en sociale betrokkenheid vragen om aanpassing van de burger aan de geldende waarden en normen. Loyaliteit aan de gemeenschap vraagt om respect voor de algemeen aanvaarde normen (Van Gunsteren, 1998: 19).

Kerndoel 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen en ze leren respect op te brengen voor verschillen in opvattingen.

Aandacht in het onderwijs voor de religies in de pluriforme samenleving is te duiden als **kritisch – democratisch burgerschap**. Leerlingen krijgen kennis en vaardigheden mee die in het teken staan van *diversiteit*. Kennis over vooroordelen, religies en gebruiken en het waarderen van verschillen zijn inzichten en een houding die door middel van dit kerndoel gestimuleerd worden.

Kerndoel 39: De leerlingen leren met zorg omgaan met het milieu.

Het woord 'zorg' duidt al op **aanpassingsgericht burgerschap**. Het milieu vraagt om betrokkenheid bij de omgeving. Leerlingen leren zorg te dragen voor een schone schoolomgeving, en zich bewust te zijn van de gevolgen die vervuiling heeft voor het wereldmilieu.

Kerndoel 47: De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen en buitenland, vanuit de perspectieven (...) bestuur, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.

¹³ www.wereldplein.nl, 6 – 12 - 2007

Dit kerndoel vraagt om aandacht in het onderwijs voor het verbreden van inzicht en kennis van de leerling. Kennis van andere soorten cultuur, bestuur en levensbeschouwing moet leiden tot 'dialogo' in de klas, waar verschillen als leidraad in dienen. Dialoog en reflectie zijn kenmerken van **kritisch – democratisch burgerschap**. Daarnaast ligt er een accent op de eigen omgeving, de eigen gemeenschap, van waaruit er gekeken wordt naar gemeenschappen elders. In zekere zin is er dus ook sprake van **aanpassingsgericht burgerschap**.

Kerndoel 51: De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen zoals aanwezig in ons cultureel erfgoed.

'Ons erfgoed' is een impliciete verwijzing naar betrokkenheid en loyaliteit ten opzichte van de Nederlandse historie. Dit kerndoel is te kenmerken als **aanpassingsgericht burgerschap**, alhoewel het gebruik maken van verschillende bronnen deels te zien is als **kritisch – democratisch burgerschap**. Door verschillende bronnen in het onderwijs te betrekken is de leerling in staat een kritische en sociale houding te ontwikkelen.

Kerndoel 53: De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

In dit kerndoel is wederom 'wereldburgerschap' waarneembaar, maar leren over personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis lijkt met name sociale cohesie na te streven. Benadrukken van het 'wij gevoel' door de gemeenschappelijkheid van de samenleving te accentueren vindt zijn aansluiting bij **aanpassingsgericht burgerschap**.

6.6.2 Typen burgerschap in het onderwijsbeleid

Geconcludeerd kan worden dat het accent van de kerndoelen ligt op aanpassingsgericht en kritisch – democratisch burgerschap, waar aanpassingsgericht burgerschap de boventoon lijkt te voeren. Drie kerndoelen zijn te duiden als een combinatie van beide typen burgerschap. Maar bij één van de zeven kerndoelen is enkel sprake van kritisch – democratisch burgerschap. Een mogelijke verklaring is hiervoor de toevoeging van 'sociale integratie' aan actief burgerschap, dat uitgaat van sociale participatie en betrokkenheid (Onderwijsinspectie, 2006: 4).

De vraag is in hoeverre de vier scholen een zelfde beeld laten zien van burgerschapsvorming. Komt burgerschap in de praktijk overeen met het onderwijsbeleid? In het volgende hoofdstuk zullen vier schoolportretten hier uitsluitsel over geven.

7. Een blik op de praktijk: vier schoolportretten

Hoe geven de vier onderzochte basisscholen invulling aan burgerschapsvorming? De praktijk laat zien dat iedere school hier anders mee omgaat, kiest voor andere accenten en de schooldirecteur over een eigen visie op burgerschap beschikt. Allereerst wordt ingegaan op enkele reacties ten aanzien van burgerschapsvorming, die treffende gelijkenis vertonen. Vervolgens zal per school een portret geschetst worden van burgerschapsvorming in de praktijk.

7.1 Burgerschap: beleving in de praktijk

Interviews met schooldirecteuren brachten tijdens de introductie van het onderwerp een tweetal reacties naar voren die veel overeenkomsten vertoonden. De visie van burgerschapsvorming blijkt sterk samen te hangen met de overtuiging die heerst bij de schooldirecteur. Het is de directie die verantwoordelijk is voor het opstellen van een visie op burgerschap, het verantwoorden van burgerschapsvorming tegenover de onderwijsinspectie en het leiden van het team leerkrachten dat deze taak tot uitvoering moet brengen.

Ten eerste wordt burgerschapsvorming ervaren als een **vaag begrip**. Het blijkt voor het grootste deel van de respondenten een containerbegrip te zijn, waar men maar moeilijk van aan kan geven wat het werkelijk inhoudt. Burgerschap wordt gezien als een breed begrip van een visie op de samenleving waar veel onder valt, maar zonder dat het zo eigenlijk heet¹⁴. *'Het zijn eigenlijk de onuitgesproken dingen van de visie van de school'*¹⁵. Burgerschapsvorming wordt dus spontaan geassocieerd met de visie van de school op de samenleving, maar waarover men lastig een concrete mening kan formuleren.

Daarnaast roept burgerschapsvorming de nodige **weerstand** op. De inhoud van burgerschap kan op breed draagvlak onder de directeuren rekenen, maar het wekt aversie op jegens de politiek. *'Over de inhoud niets dan goeds, maar het moet wel weer even bij ons op school'*¹⁶, is een veel gehoord antwoord. Burgerschapsvorming wordt geschaard in de reeks wijzigingen waar het basisonderwijs de laatste jaren mee te maken heeft gekregen. Men is van mening dat het takenpakket van het basisonderwijs weer uitgebreid wordt als er zich problemen voordoen in de samenleving. Daarnaast wordt een gebrek aan tijd aangedragen als kritiek op de invoering van burgerschapsvorming. De overtuiging heerst namelijk dat

¹⁴ Interview Willem van Oranjeschool

¹⁵ Interview basisschool De Regenboog

¹⁶ Interview Willem van Oranjeschool

burgerschapsvorming naast alle andere onderwijsverplichtingen ook in de 25 uur moet plaatsvinden waarin een leerkracht gemiddeld per week voor de klas staat¹⁷.

7.2 De schoolportretten

In deze paragraaf zal per school een beeld geschetst worden van burgerschap aan de hand van een schoolportret (Onderwijsraad, 2003: 23). Geen van de onderzochte basisscholen beschikte op het moment van onderzoek over een visie op burgerschap in het schoolplan, waarin meerjarige beleidsdoelstellingen zijn uitgewerkt. Schooldirecteuren geven aan dat deze visie nog ontwikkeld moet worden. Voor zover ze een visie hebben op burgerschap is die visie veelal van algemeen pedagogische aard. In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van wat zij zélf aangeven te ondernemen onder de noemer burgerschapsvorming.

De Rembrandt van Rijnschool, te Woerden

Algemeen

De Rembrandt van Rijnschool is een openbare basisschool, die in 2007 is gefuseerd met een aantal andere openbare basisscholen uit Woerden. In hetzelfde jaar is de school verder gegaan als brede school. De school zit samen in het gebouw van de brede school met de een christelijke basisschool, jeugdbibliotheek, jeugdzorg en kinderopvang

Figuur 5: De Rembrandt van Rijnschool

De Rembrandt van Rijnschool kent 85% allochtone leerlingen, waarvan een aanzienlijk deel uit achterstandsgezinnen afkomstig is. De onderwijsaanpak is sterk op deze leerlingen toegespitst; er gaat veel aandacht uit naar sociale vaardigheden in speciale onderwijsprojecten.

Visie op burgerschap

De visie op burgerschap is grotendeels overeenkomstig met de pedagogische visie van de school, maar kent wel een aantal specifieke elementen. Centraal in het onderwijs staat het aanleren van omgangsvormen, ontwikkelen van zelfrespect en omgaan met discriminatie. Ontmoeting van leerlingen met een andere achtergrond wordt gestimuleerd, zodat zij een betrokken en sociale houding ontwikkelen jegens de gemeenschap waar zij deel van uit maken. De school hecht veel waarde aan het voorbereiden

¹⁷ Interview SKSWW

van de leerlingen op deelname aan de samenleving, door leerlingen eigenwaarde mee te geven zodat ze zich staande kunnen houden.

Activiteiten burgerschapsvorming

In de klas wordt zeer gestructureerd gewerkt, omdat het zeer lastig blijkt om bij deze groep kinderen zelfstandig werken aan te leren. *'Het veronderstelt toch iets van een bodem wat er in de opvoeding is meegegeven, maar veel van de kinderen hebben dat niet meegekregen'*¹⁸.

De school biedt zowel christelijk als islamitisch onderwijs aan en heeft dit laatste vak uitbesteed aan een aantal allochtone ouders. *'Die ouders regelen bijvoorbeeld een leerkracht die hier islamitisch onderwijs geeft. Net zo goed als dat je als openbare school de gelegenheid geeft christelijk onderwijs te geven, is er ook een islamitische docent'*¹⁹. Als openbare school wordt op deze manier aandacht besteed aan verschillende godsdiensten, religies en tradities.

Naast de bekende cognitieve vakken als taal en rekenen wordt er in de onderwijshoud veel aandacht besteed aan sociale vaardigheden. Voor groep acht is in schooljaar 2006 - 2007 de cursus 'Rots en Water' georganiseerd; gericht op bevordering van het zelfrespect bij allochtone leerlingen. Deze training bestaat uit een combinatie van yoga en verschillende vormen van zelfverdediging. Leerlingen wordt zo getracht meer zelfvertrouwen mee te geven als zij de overstap naar de middelbare school moeten gaan maken. Vanuit deze 'basisvaardigheden' moeten zij in staat zijn met gelijke kansen aan een opleiding in het voortgezet onderwijs te beginnen.

Overige activiteiten

Leerlingen maken kennis met andere kinderen uit de buurt bij de naschoolse activiteiten. Bij het organiseren van deze buitenschoolse activiteiten werkt de school samen met een christelijke school en een Jenaplan school uit de buurt. Door de leerlingen autochtone buurtgenootjes te laten ontmoeten wordt geprobeerd het contact met leeftijdsgenootjes te bevorderen. In het 'huiskamerproject' leren leerlingen zichzelf vermaken in hun vrije tijd met bordspelletjes, knutselen en andere groepsactiviteiten. Op deze manier kunnen zij ook beter voorbereid het contact met andere leeftijdsgenootjes aangaan.

Bij de feestelijke opening van de school en met viering van het Suikerfeest zijn ook buurtbewoners en ouders uitgenodigd langs te komen, waarin de school zich profileert als centrale ontmoetingsplaats voor de buurt.

¹⁸ Interview De Rembrandt van Rijnschool

¹⁹ Interview De Rembrandt van Rijnschool

De Willem van Oranjeschool, te Woerden

Algemeen

Deze christelijke basisschool is sterk groeiende en telt momenteel 228 leerlingen. Er wordt gewerkt vanuit een christelijke levensovertuiging, met ruimte en respect voor andere geloofsovertuigingen²⁰. De school staat in een wijk met verschillende inkomensniveaus en de achtergrond van de kinderen is zeer gemêleerd. Bijna alle lagen van de bevolking zijn er vertegenwoordigd.

Figuur 6: Willem van Oranjeschool

Visie op burgerschap

De Willem van Oranjeschool beschikt over een visie op burgerschap in het schoolplan, maar heeft deze nog niet van eigen inhoud voorzien. Deze visie luidt: *Onze school wil kinderen leren actieve burgers te zijn. Dit houdt in dat zij bereid zijn deel uit te maken van gemeenschappen binnen onze samenleving en het vermogen hebben ontwikkeld om hier een positieve bijdrage aan te leveren*²¹. In het schoolplan staat verder vermeld dat hieraan de komende vier jaar op passende wijze invulling gegeven wordt. De accenten liggen voor de school op het elkaar informeren, zowel over christelijke feestdagen en gebruiken als islamitische tradities en feesten.

Activiteiten burgerschapsvorming

Er gaat de nodige aandacht uit naar religie, vanwege het feit dat er veel christelijke - en een aantal islamitische leerlingen op de school zitten. In de weekopeningen en vieringen worden veelal bijbelverhalen aangehaald. Maar daarnaast is er ook aandacht voor bijvoorbeeld de overeenkomsten tussen het christendom en de islam. *De accenten liggen voor Willem van Oranjeschool op het elkaar informeren, we besteden aandacht aan de Ramadan, kinderen krijgen vrij voor het Suikerfeest en het Offerfeest. We besteden overal aandacht aan zodat kinderen er over kunnen vertellen*²².

De school werkt daarnaast met het 'Maatjessysteem'. Leerlingen uit groep 5 tot en met 8 worden gekoppeld aan leerlingen uit groep 1 tot en met 4. Bij gezamenlijke activiteiten, zoals vieringen of vakken als handvaardigheid begeleiden de ouderen de jongere leerlingen. Doordat leerlingen elkaar zo leren kennen, wordt zowel voorbeeldgedrag als betrokkenheid gestimuleerd²³.

²⁰ www.spc0.nl

²¹ Schoolplan Willem van Oranjeschool

²² Interview Willem van Oranjeschool

²³ Interview Willem van Oranjeschool

Overige activiteiten

Ieder jaar wordt er in september de 'Vredesweek' gehouden, waarin een week lang aandacht geschonken wordt aan pesten. Hiermee wordt beoogd leerlingen bewuster met pesten om te leren gaan en beter op pesten aan te spreken zijn²⁴.

Basisschool De Regenboog, te Woerden

Algemeen

Rooms – katholieke basisschool De Regenboog is sterk groeiende. De school heeft momenteel 500 leerlingen, verdeeld over 22 groepen. In 2008 zal vanwege deze uitbreiding verhuisd worden naar een nieuwbouwlocatie, waar De Regenboog verder gaat als brede school. De school staat in een nieuwbouwwijk met overwegend autochtone gezinnen met (boven)modaal inkomensniveau.

Visie op burgerschap

Basisschool de Regenboog beschikt nog niet over een visie op burgerschap, maar hanteert wel een algemeen pedagogische visie waarin ruimte is voor burgerschapsvorming. Het cognitieve onderwijsaspect van burgerschap komt aan bod in de vorm van catechese, waarin leerlingen kennis meekrijgen van de bijbel en respect voor andere religies centraal staat. Het Programma Alternatieve Denkstrategieën (Pad leerplan) zorgt voor een geïntegreerde onderwijsaanpak, waarin leerlingen continue in dialoog treden over gedrag en emoties van zichzelf en de medeleerlingen. Stimuleren van burgerschap gebeurt door meningsvorming en zelfreflectie.

Activiteiten burgerschapsvorming

In de vakken staatsinrichting, wereldoriëntatie en catechese gaat de nodige aandacht uit naar religies, waaronder het katholicisme. De allochtone leerlingen die de school kent, worden ingezet om te vertellen over hun religies en gebruiken²⁵. Catechese wordt ingezet voor het begrijpen van Bijbelverhalen, herkennen van symboliek en als voorbereiding op de multiculturele samenleving²⁶.

Naast het cognitieve gedeelte van burgerschapsvorming gaat veel aandacht uit naar sociaal – emotionele vorming. Door middel van het Pad leerplan wordt een geïntegreerde aanpak gehanteerd op dit gebied. Leerlingen zetten hiervoor kaarten op tafel die hun emoties op dat moment weergeven. Op die manier

²⁴ Interview Willem van Oranjeschool

²⁵ Interview basisschool De Regenboog

²⁶ Schoolgids basisschool De Regenboog 2007/2008

wordt er een dialoog en discussie gevoerd over gedrag en emotie tijdens de les. Leerlingen leren zo bijvoorbeeld dat er een verschil zit tussen boos zijn en geïrriteerd zijn. 'Ze leren dat wanneer je er over praat, dat de ander er wel begrip voor heeft, daar groei je van'²⁷. Uiteindelijk doel van het Pad leerplan is het vergroten van de eigenwaarde van de leerlingen, het vaststellen en benoemen van gevoelens en problemen oplossen²⁸.

Overige activiteiten

De Regenboog heeft een sponsorloop voor een project in India georganiseerd. 'Daarmee laat je zien dat je dus best iets kunt betekenen voor die hele grote maatschappij, voor de wereld om je heen'²⁹.

Daarnaast worden ouders bij het onderwijs betrokken, door middel van oudercommissies en de Pad bijeenkomsten. Als brede school worden er in samenwerking met scholen uit de buurt naschoolse activiteiten georganiseerd. Leerlingen leren zo leeftijdsgenootjes kennen met andere achtergronden³⁰.

De Noordwijkse School, te Noordwijk

Algemeen

De Noordwijkse School is bezig met het tweede schooljaar sinds de oprichting en telt inmiddels 160 leerlingen. De school werkt volgens een zelf ontwikkelde Noordwijkse School Methode, die rust op drie peilers. Er is aandacht voor sociale vaardigheden, staatsinrichting en wereldoriëntatie en kennis van verschillende culturen³¹. Deze drie elementen zijn verweven in verschillende bouwstenen, die bestaan uit vakken en tijdelijke projecten. De school staat net als De Regenboog in een omgeving met overwegend autochtone gezinnen met (boven)modaal inkomensniveau. De leerlingenpopulatie is dan ook overwegend autochtoon, met enkele westerse allochtone leerlingen.

Figuur 8: De Noordwijkse School

Visie op burgerschap

De Noordwijkse School kent nog geen ontwikkelde visie op burgerschap, maar de school kent wel een onderwijsvisie waarin burgerschapsvorming nauw verweven is. De volgende elementen staan in de Noordwijkse School Methode centraal:

- Kennis: "Ik heb een brede algemene ontwikkeling": kennis maken met de buitenwereld

²⁷ Interview basisschool De Regenboog

²⁸ <http://www.regenboogwoerden.nl/>

²⁹ Interview basisschool De Regenboog

³⁰ Interview basisschool De Regenboog

³¹ Interview De Noordwijkse School

- Inzicht: "Ik weet wie ik ben en wat ik wil": talenten en passies ontdekken en ontwikkelen
- Vaardigheden: "Ik kan op een positieve manier bijdragen aan de wereld om mij heen": persoonlijke en sociale vaardigheden

De school werkt met talenten van het kind als uitgangspunt: *'Het is belangrijk dat je weet wat je talenten zijn, deze ontwikkelt en van daaruit een positieve bijdrage kan leveren aan de wereld om je heen'*³². Het onderwijs kent veel mogelijkheden voor zelfreflectie, het vormen van een eigen mening en leren nadenken over zaken die vanzelfsprekend lijken.

Activiteiten burgerschapsvorming

De Noordwijkse School hanteert een pedagogische aanpak waarin aandacht voor cultuur en staatsinrichting is verweven in verschillende projecten waarin gewerkt wordt. Bezoek aan het gemeentehuis, Binnenhof en een achterstandswijk in Den Haag zijn bijvoorbeeld gecombineerd met het vak staatsinrichting. Een mode project geeft leerlingen de mogelijkheid kennis te maken met mode in andere werelddelen en zo vormt ook wereldsgodsdiensten een geïntegreerd onderdeel van het onderwijs. Persoonlijke vaardigheden zijn op deze school in alle vakken en projecten geïntegreerd.

Burgerschapsvorming betekent er aandacht geven aan de medemens, waarden en normenontwikkeling en brede kennis van de wereld om je heen. Burgerschapsvorming is zo door het gehele onderwijscurriculum verweven. Andere voorbeelden in het onderwijs zijn het stimuleren van 'positief denken' en het leren complimenten geven aan medeleerlingen.

Overige activiteiten

Naast verschillende excursies en projecten werkt de Noordwijkse School met gastlessen, en heeft ook contact met omwonenden. *'Met kerst brengen we de burens kaarten, en met de zomer een potje jam, met een bedankbriefje erbij'*³³. Vanwege een overwegend autochtone leerlingenpopulatie worden geregeld gastlessen verzorgd door mensen met een andere religieuze achtergrond. De buitenwereld wordt door de school opgezocht, maar ook naar binnen gehaald.

³² www.noordwijkseschool.nl

³³ Interview De Noordwijkse School

8. Analyse en resultaten

In dit hoofdstuk zal een beeld geschetst worden van burgerschapsvorming in het basisonderwijs. Welke opvallende aspecten van burgerschapsvorming zijn waarneembaar? In paragraaf twee en drie zullen de vier schoolportretten gekoppeld worden aan het analysekader van paragraaf 3.4. Er zal hier geïnventariseerd worden welke verschillen en overeenkomsten tussen de identiteit van de scholen en de drie typen burgerschap waarneembaar zijn.

8.1 Burgerschapsvorming: een overzicht van de onderwijspraktijk

Door middel van de indicator 'Kwaliteitszorg burgerschap en integratie' vraagt de Onderwijsinspectie scholen een visie op burgerschap op te nemen in het schoolplan, waarin beleidsvoornemens en – plannen voor een termijn van vier jaar centraal staan. Een visie op burgerschap wordt gezien als startpunt voor burgerschapsvorming; scholen beschikken over een duidelijke visie op de ontwikkeling van hun leerlingen als volwaardige burgers. De vier schoolportretten laten echter een ander beeld zien; maar één van de vier onderzochte scholen beschikt over een burgerschapsvisie in het schoolplan. Een visie die nog zeer algemeen van aard is en waar de komende vier jaar op een passende wijze invulling aan gegeven gaat worden³⁴. De Noordwijkse School beschikt niet over een burgerschapsvisie in het schoolplan, maar werkt wel vanuit een prominente pedagogische visie op onderwijs waarin burgerschapsvorming nauw verweven is.

Uit het onderzoek blijkt dat alle onderzochte basisscholen in de onderwijsinhoud ruimschoots aandacht besteden aan religies, dat zij refereren aan de opkomst van de multiculturele samenleving in de jaren '90. Daarnaast is ook geconstateerd dat burgerschap in de onderwijsinhoud veelal terugkomt in de vakken 'staatsinrichting' en 'wereldoriëntatie', waar leerlingen in groep 7 en 8 kennis opdoen van bijvoorbeeld de Europese Unie, Nederlandse politiek en wereldculturen. Het cognitieve aspect van burgerschapsvorming komt dus ruimschoots terug in het onderwijsprogramma en scholen laten hier weinig onderlinge verschillen in zien.

Aan activiteiten met burgerschapsvorming is geen gebrek, zoals ook door Leeman en Wardekker geconcludeerd wordt (2004: 25). Burgerschapsvorming roept de nodige weerstand op, maar brengt ook een breed scala aan activiteiten aan het licht. Een sponsorloop voor een project in India, excursies naar de Tweede Kamer, aandacht voor omgangsvormen, ophalen van oud papier en samenwerking met

³⁴ Schoolplan basisschool Willem van Oranje

basisscholen in de buurt zijn een aantal willekeurige voorbeelden die naar voren kwamen tijdens de interviews. Burgerschapsvorming wordt sterk gerelateerd met de schoolomgeving. Om de leerling kennis te laten maken met 'de wereld om zich heen' wordt de buitenwereld binnen de school gehaald, maar wordt de buitenwereld ook opgezocht door de scholen. Goede doelenacties, uitstapjes en excursies, contact met buurtbewoners, ouders binnen de schoolmuren halen; het zijn allemaal voorbeelden van bestaande initiatieven op het gebied van burgerschapsvorming. Ontwikkelde handreikingen door bijvoorbeeld de Stichting Leerplanontwikkeling en KPC Groep blijken in de praktijk door geen van de scholen gebruikt te worden. Er blijken voldoende eigen initiatieven op school beschikbaar.

Het cognitieve aspect van burgerschap krijgt ruimschoots aandacht en er vinden veel (buitenschoolse)activiteiten plaats die geschaard worden onder de noemer van burgerschapsvorming. Schooldirecteuren geven echter aan dat sinds zij vanaf 2006 verplicht zijn aandacht te besteden aan het stimuleren van actief burgerschap, geen wezenlijke aanpassingen hebben verricht in het onderwijsprogramma.

8.2 Burgerschap bij de onderzochte basisscholen

De invulling van burgerschapsvorming gebeurt momenteel niet vanuit een expliciete visie op burgerschap, maar vanuit een algemeen pedagogische visie op onderwijs. De basisscholen laten vanuit deze visie eigen accenten zien op het stimuleren van actief burgerschap, die elk overeenkomsten vertonen met de drie typen burgerschap.

Burgerschapsvorming op school

Bij de openbare Rembrandt van Rijnschool komt burgerschapsvorming voornamelijk aan bod in de vorm van sociaal - emotionele vorming. Het beheersen van omgangsvormen, ontwikkelen van zelfrespect en omgaan met discriminatie vormen belangrijke facetten van burgerschap voor de leerlingen, van wie een groot aantal van allochtone afkomst is. Er vindt vanuit de brede school ook een aantal buitenschoolse activiteiten plaats, waarin de leerlingen gestimuleerd worden samen te werken met buurtgenootjes van andere basisscholen uit de wijk. Leerlingen worden gestimuleerd buurtgenoten met een andere achtergrond te ontmoeten, zodat zij een betrokken en sociale houding ontwikkelen jegens de buurt waarin zij wonen. De christelijke Willem van Oranjeschool, die ook een gemêleerde leerlingenpopulatie kent, stimuleert burgerschap vooral vanuit de christelijke levensovertuiging. De aandacht in godsdienstlessen gaat zowel uit naar christelijke bijbelverhalen, symbolen en rituelen, als naar andere religies. Gezamenlijke activiteiten op school zorgen ervoor dat de leerlingen elkaar beter leren kennen en

betrokken worden bij de eigen (school)gemeenschap. Verantwoordelijkheid en betrokkenheid maken deel uit van houding als 'jonge burger'.

Rooms - katholieke basisschool De Regenboog hanteert naast een katholieke catechesemethode een vernieuwende aanpak op het gebied van sociaal - emotionele vorming. Naast kennis van bijbelverhalen en christelijke symbolen en rituelen staat respect voor andere culturen en religies centraal. Het Pad leerplan zorgt daarnaast voor een geïntegreerde onderwijsaanpak, waarin leerlingen continue in dialoog treden over gedrag en emoties van zichzelf en van medeleerlingen. Leren discussiëren, het vormen van een eigen mening heeft als doel zelfreflectie te creëren.

De Noordwijkse School werkt vanuit een zelfde aanpak, maar heeft deze in de progressieve onderwijsvisie verwerkt die uitgaat van de individuele talenten van de leerlingen. Verschillende onderwijsprojecten combineren kennis van wereldreligies met meningsvorming, staatsinrichting et cetera. Deze aspecten van burgerschap zijn voor de Noordwijkse School belangrijk voor de invulling van burgerschapsvorming. De leerling leert zich vanuit de eigen identiteit te verhouden tot de wereld om hem heen.

Burgerschapscompetenties en typen burgerschap

Als de scholen met elkaar vergeleken worden komt naar voren dat de openbare en de christelijke basisschool de nadruk leggen op de aanpassingsgerichte vorm van burgerschap. Het ontwikkelde analysekader laat zien dat een aantal centrale elementen van kennis, vaardigheden en houding sterke overlap vertoont met *aanpassingsgericht burgerschap*. Op de twee scholen wordt de leerling voornamelijk op het vlak van vaardigheden en houding geleerd zich op te stellen als *verantwoordelijk* en *betrokken* burger. Op de openbare basisschool richt zich dit met name op 'basiswaarden', van waaruit (allochtone) leerlingen sociaal - emotionele vaardigheden aangeleerd krijgen. Daarmee kunnen ze participeren in de buurt waarin ze wonen, kennis maken met kinderen uit de buurt en volwaardig meedoen op de middelbare school. De stap naar kritisch democratisch burgerschap wordt niet gemaakt en lijkt voor een deel van de leerlingen ook 'een stap te ver'. De christelijke Willem van Oranjeschool hecht waarde aan verantwoordelijkheid en betrokkenheid, waarin leerlingen leren zich zorgzaam op te stellen voor jongere medeleerlingen en deze solidair is naar de school toe. Het religieuze aspect van het onderwijs voegt daar een christelijke zienswijze aan toe.

De rooms - katholieke basisschool vertoont ook enkele overeenkomsten met dit type burgerschap, maar legt sterker de nadruk op *kritisch - democratisch burgerschap*. Het Pad leerplan heeft geresulteerd in een geïntegreerde onderwijsaanpak waarin leerlingen zowel zelfstandigheid en zelfreflectie wordt bijgebracht, als sociale - kritische houding ten aanzien van gedrag en emoties. De Noordwijkse School stimuleert ook de ontwikkeling van een sociaal - kritische houding, maar doet dit vanuit een onderwijsvisie waarin expliciet een aantal elementen van kritisch - democratisch burgerschap terug zijn te vinden. Vanuit de

talenten van de leerling leert deze zichzelf te ontwikkelen en zich van daaruit te verhouden tot de wereld om zich heen.

8.3 Invloed van schoolidentiteit op burgerschapsvorming?

De openbare Rembrandt van Rijnschool en de christelijke Willem van Oranjeschool laten bij de invulling van burgerschapsvorming voornamelijk burgerschapscompetenties zien die overeenkomen met *aanpassingsgericht burgerschap*. De Noordwijkse School en de rooms - katholieke basisschool de Regenboog vertonen in burgerschapscompetenties overeenkomsten met *kritisch - democratisch burgerschap*.

De verwachting uit paragraaf 3.3.4 veronderstelde een samenhang tussen de typen burgerschap en de confessionele basisscholen. De interviews met schooldirecteuren laten echter een ander beeld zien. De christelijke en rooms - katholieke basisschool hechten vanuit de schoolidentiteit waarde aan christelijke verhalen en rituelen, maar brengen dit voornamelijk naar voren in het kennisaspect van burgerschap.

De Rembrandt van Rijnschool en de Noordwijkse School brengen deze elementen uit het christendom in mindere mate naar voren en hebben dit ook niet verwerkt in een vak als catechese. Hiermee lijkt de confessionele schoolidentiteit minder effect te hebben op de invulling van burgerschap dan werd verwacht.

9. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden conclusies getrokken door het beantwoorden van de volgende hoofdvraag:

In hoeverre – en op welke wijze - geven scholen in het basisonderwijs inhoud aan de stimulering van actief burgerschap en sociale integratie en wat is de invloed van de identiteit van de school hierop?

Allereerst zal een conclusie volgen met betrekking tot de invulling van actief burgerschap en sociale integratie. Onderstaande deelvragen van dit onderzoek zullen hier als leidraad voor dienen.

Welke typen burgerschap zijn te onderscheiden uit de wetenschappelijke literatuur?

Welke eisen stelt de relevante wet – en regelgeving rondom 'Bevordering actief burgerschap en sociale integratie' aan basisscholen?

Welke visies op burgerschap komen terug in het beleid van basisscholen met verschillende identiteiten?

In hoeverre heeft invoering van de wet 'Bevordering actief burgerschap en sociale integratie' geleid tot veranderingen in het onderwijsprogramma van de groep 7/8 van het basisonderwijs?

Tot slot zal antwoord gegeven worden op de verwachting geformuleerd in hoofdstuk vier. *Is de identiteit van de school van belang voor de invulling van burgerschap?*

9.1 Invulling van burgerschap op de basisschool

Uit literatuuronderzoek blijkt dat burgerschap een meerduidig en complex begrip is en sterk gekleurd wordt door politieke en ideologische opvattingen. Er is dus niet nagestreefd een éénduidige begripsformulering van burgerschap te hanteren in dit onderzoek, maar er heeft categorisering van drie bestaande typen burgerschap plaats gevonden. Literatuuronderzoek heeft geleid tot het analysekader met de drie typen burgerschap. De drie typen burgerschap laten veel verscheidenheid zien waarmee burgerschapsvorming op school ingevuld kan worden. Deze zijn in de tabel op de volgende pagina kort samengevat.

Typen burgerschap in literatuur:	Vertaling pedagogische literatuur:	Kenmerkende burgerschapscompetenties:
Liberaal burgerschap →	<i>Calculerend burgerschap</i>	→ kennis van (grond)rechten en plichten → zelfstandigheid en planvaardigheid → eigen verantwoordelijkheid
Communitaristisch burgerschap →	<i>Aanpassingsgericht burgerschap</i>	→ kennis ontstaansgeschiedenis Nederland → beheersen omgangsvormen → verantwoordelijkheid en betrokkenheid
Neo - republikeins burgerschap →	<i>Kritisch - democratisch burgerschap</i>	→ kennis culturen, tradities en etnische groepen → discussiëren en zelfreflectie → kritische en sociale houding

Tabel 5: Overzicht typen burgerschap

Het ministerie van OC&W hanteert een eigen visie op actief burgerschap: *'de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'* (Min OC&W, 2006a: 2). Uit de analyse is naar voren gekomen dat de kerndoelen die hieraan gekoppeld zijn vooral overeenkomsten laten zien met aanpassingsgericht burgerschap, wat mede veroorzaakt kan worden door de 'sociale integratie' component die aan actief burgerschap is toegevoegd. Geconcludeerd kan worden dat in de wetgeving op actief burgerschap en sociale integratie het accent ligt op het bevorderen van de sociale cohesie. Leerlingen dienen kennis te bezitten van de Nederlandse historie, de multiculturele samenleving en de heersende waarden en normen. Het basisonderwijs heeft hiermee de taak gekregen betrokkenheid en verantwoordelijkheid bij de jeugd te stimuleren door middel van burgerschapsvorming.

Toezicht op burgerschapsvorming door de onderwijsinspectie blijkt daarnaast zeer terughoudend en gefaseerd plaats te vinden. Toetsinstrumenten zijn nog door het CITO in ontwikkeling en ook de inspectie hanteert nog geen 'strenge selectiecriteria'. Scholen krijgen dus vanuit de onderwijsinspectie vrijheid invulling te geven aan burgerschapsvorming; een beeld dat ook door de praktijk bevestigd wordt. De 'vaagheid' van het begrip burgerschap geeft schooldirecteuren de mogelijkheid om veel initiatieven te scharen onder de 'noemer burgerschapsvorming'. Deze constatering vertoont overeenkomsten met een waarschuwing van De Winter, die stelt dat concrete invulling van burgerschapsvorming vanuit de overheid 'gegijzeld wordt' door artikel 23 van de grondwet (WRR, 2004: 46). Hierdoor vinden er veel interessante activiteiten plaats bij iedere school, van waaruit door de schooldirecteuren geconcludeerd wordt dat zij voldoende ondernemen op het gebied van burgerschapsvorming.

Invulling van burgerschap zou echter in omgekeerde volgorde moeten gebeuren; vanuit een burgerschapsvisie laat de school zien welke activiteiten zij geselecteerd hebben aan hand van

burgerschapswaarden die zij als essentieel zien als voorbereiding op 'goed burgerschap'. Dit vraagt om een proces van zelfreflectie dat begint bij de school zelf. Een mogelijke verklaring voor de huidige invulling van burgerschap zou kunnen zijn dat burgerschapsvorming moeilijk te integreren is in het cognitief leren, dat momenteel het onderwijs beheerst. Het huidige onderwijs biedt veel mogelijkheden voor interessante burgerschapsactiviteiten, maar staat beperkt open voor 'ervaringsgericht onderwijs'. Burgerschapsvorming vraagt scholen de leerlingen uit te dagen nieuwe kennis op te doen, kennis te maken met diversiteit, nieuwsgierigheid te tonen en zo 'kritisch engagement' te ontwikkelen (Leeman en Wardekker, 2004: 28). Leerlingen leren zo reflecteren op onderwijsactiviteiten als inzamelingsacties voor een goed doel, gastlessen of vieringen van (religieuze) feestdagen.

Uit de schoolportretten kan daarnaast geconcludeerd kunnen worden dat er nog geen concrete burgerschapsvisies in het schoolplan aanwezig zijn bij alle vier de onderzochte basisscholen. Aannemelijk is dat visie - ontwikkeling in de praktijk weinig prioriteit krijgt in de alledaagse taken en werkzaamheden van een schooldirecteur. Als men echter kijkt wat er op de scholen al aan burgerschapsvorming gedaan wordt, blijkt hier een visie achter te zitten die algemeen pedagogisch van aard is. Iedere school hanteert eigen projecten, hecht waarde aan verschillende vaardigheden en laten daardoor ook verschillende typen burgerschap zien. De basisscholen leggen met name accenten op het aanpassingsgericht - en kritisch - democratisch burgerschap, wat in overeenkomstigheid is met de intentie van de wet.

Schooldirecteuren bestempelen burgerschapsvorming als 'niets nieuws onder de zon'; men geeft aan altijd al waarde gehecht te hebben aan het voorbereiden van leerlingen op deelname aan de samenleving. De weerstand van schooldirecteuren tegen deze nieuwe maatregel uit 'Den Haag' is vanuit dit oogpunt verklaarbaar. Er dient beleidsverantwoordelijkheid plaats te vinden voor een onderwijsaspect dat vanuit de politiek nieuwe aandacht geniet, maar voor henzelf niets nieuws inhoudt. De directeuren geven unaniem aan dat de wet op 'Actief burgerschap en sociale integratie' niet tot veranderingen heeft geleid in het onderwijsprogramma voor groep 7 en 8.

Uit dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat de onderzochte basisscholen veel initiatieven en projecten hebben laten zien die actief burgerschap stimuleren. Het ontbreekt hen echter aan een expliciete visie van waaruit deze initiatieven ontplooid worden. Gebrek aan zelfreflectie en inzicht in de eigen identiteit van de school zijn hiervoor als oorzaken aan te wijzen. Wel worden leerlingen vanuit een pedagogische onderwijsvisie in hun basisschoolperiode voorbereid op volwaardige deelname aan de samenleving, maar zonder dat de invoering van de wetgeving op actief burgerschap en sociale integratie hierin voor verandering heeft gezorgd.

9.2 De identiteit van de school versus de invulling van burgerschap

Het tweede deel van de hoofdvraag is onderzocht door middel van een verwachting die de identiteit van de school van belang acht voor de invulling van burgerschap. Uit de analyse is naar voren gekomen dat er uit de empirie geen verband aantoonbaar is tussen typen burgerschap en de confessionele identiteit van de school. Wel speelt identiteit een rol in de aandacht die uitgaat naar verhalen en rituelen van het christendom in de invulling van burgerschap. De christelijke en rooms - katholieke basisscholen hechten hier meer belang aan dan de twee niet - confessionele scholen.

De onderzoeksuitkomsten laten echter ook een andere mogelijke conclusie zien, die mogelijk door middel van grootschalig onderzoek verder te onderzoeken is. De openbare en christelijke basisschool uit dit onderzoek kennen beide een gemêleerde leerlingenpopulatie en staan in een wijk met relatief veel allochtonen en achterstandsgezinnen. Deze scholen laten overeenkomsten zien met aanpassingsgericht burgerschap, waarin waarde gehecht wordt aan 'basiswaarden' als sociale vaardigheden en een veilig schoolklimaat. De rooms - katholieke basisschool en de Noordwijkse School staan beide in een buurt met weinig achterstandsgezinnen en kennen een overwegend autochtone leerlingenpopulatie. Deze leerlingen krijgen veel burgerschapswaarden in de opvoeding al mee en zijn mondiger. Precies deze aspecten vinden aansluiting bij kritisch - democratisch burgerschap. De samenstelling van de leerlingenpopulatie lijkt dus meer van invloed op de invulling van burgerschap dan de identiteit van de school. Aangezien dit onderzoek maar vier basisscholen omvat zou grootschaliger onderzoek uit moeten wijzen of deze verwachting op wetenschappelijk draagvlak kan rekenen.

9.3 Aanbevelingen

Uit dit onderzoek is een beeld geschetst van burgerschapsvorming in de onderwijspraktijk. Er vinden veel initiatieven plaats, maar het visie - aspect van burgerschap blijkt in de praktijk weinig prioriteit te krijgen. Aan hand van deze conclusie zullen enkele aanbevelingen volgen voor vervolgonderzoek.

Identiteitsontwikkeling scholen

Identiteitsontwikkeling dient plaats te vinden op zowel het niveau van de school, als bij de leerkrachten. Waar staan wij voor als school? En welke houding willen wij als school onze leerlingen bijbrengen? Hoe breng ik mijn inspiratie over als leerkracht zijnde? Deze vragen staan symbool voor een identiteitsontwikkeling bij scholen. Bewustwording van deze schoolidentiteit zou kunnen starten bij de schoolbesturen, die schooldirecteuren in staat zouden moeten stellen samen met het team een schoolvisie

te ontwikkelen³⁵. Door middel van gezamenlijk overleg kan er over vragen gediscussieerd worden als; Hoe onderscheiden wij ons als school? Waar liggen de kwaliteiten van de school? En met welke visie voor ogen bereiden wij leerlingen voor op deelname aan de samenleving? Uitvoerig overleg en discussie stimuleren een bewustwordingsproces, waarin zowel de identiteit van de school als die van de individuele leerkracht verder ontwikkeld wordt door middel van zelfreflectie.

'De leerkracht zou de vaardigheid en het lef moeten hebben om een democratische houding, een open discussie en pluriformiteit te waarborgen' (Leeman en Wardekker, 2004: 31). Zelfreflectie bij de leerling gebeurt pas als deze ook bij de leerkracht voor de klas heeft plaatsgevonden, zodat deze ruimte kan laten voor participatie, emotie en leerlingen 'getriggerd' worden over hun eigen identiteit na te denken. Dit vraagt wel om leerlingen meer verantwoordelijkheid te geven, door deze bijvoorbeeld verantwoordelijk te maken voor het organiseren van klassenactiviteiten of het beheren van het klaslokaal. Bevorderen van discussie en zelfreflectie vraagt daarnaast om het tonen van kwetsbaarheid, waarin de leerkracht in zijn mening openstaat voor meningen van leerlingen.

Identiteitsontwikkeling op beide niveaus leidt tot een geïntegreerde aanpak van burgerschapsvorming, waarin de identiteit van de school dient als inspiratiebron van waaruit gewerkt kan worden. Deze 'pedagogische cultuuromslag' leidt er toe dat burgerschap verweven zit in de onderwijsaanpak en daardoor niet als een 'extra vak' gezien hoeft te worden bovenop de 25 uur dat een leerkracht voor de klas staat.

Structurele uitwisseling kennis en ervaringen

Een tweede aanbeveling kan worden gegeven op het gebied van uitwisseling van ideeën en praktijkervaringen tussen scholen onderling. Iedere school blijkt eigen activiteiten ontplooid te hebben, en beschikt daardoor over de nodige ervaring en expertise op dit gebied. Er zijn initiatieven bekend van basisscholen die een samenwerkingsverband zijn gestart met een verzorgingstehuis in de wijk, klusjes in de buurt verzorgen of het geven van computerlessen. Daarnaast zijn er basisscholen die vanuit een pilot - project eerder met burgerschapsvorming gestart zijn, en inmiddels over een 'ontwikkelde schoolidentiteit' beschikken. Schooldirecteuren en leerkrachten kunnen op dit vlak van elkaar leren, ervaringen uitwisselen en inspiratie opdoen. Basisscholen hoeven zo niet zelf het wiel uit te vinden, maar kunnen elkaar wederzijds inspireren en stimuleren.

³⁵ Interview Stimin 5 – 12 - 2007

10. Wetenschappelijke reflectie

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de evaluatie van het gehele onderzoeksproces. Allereerst zullen de aangetoonde tekortkomingen van het onderzoek nader beschouwd worden, met aandacht voor de 'oplossingen' die hiervoor gevonden zijn. Ten slotte zullen een aantal aanbevelingen voor vervolgonderzoek volgen.

10.1 Beperkingen en oplossingen

Het onderzoeksproces is een proces van vallen en opstaan geweest, waarin continue aanpassingen en concessies plaats hebben moeten vinden. Het ontbreken van onderzoeksresultaten op het gebied van burgerschapsvorming in het reguliere basisonderwijs vormde een uitdaging, maar bracht ook onverwachte problemen met zich mee.

Burgerschap als complex en meerduidig begrip

De centrale onderzoeksvraag vraagt om explicitering van de definitie 'burgerschap'. Om burgerschap in de onderwijspraktijk te onderzoeken is gestart met literatuuronderzoek. Wetenschappelijke literatuur bood geen eenduidige uitkomst; burgerschap blijkt een complex en meerduidig begrip, gekleurd door politieke en ideologische opvattingen. Om aan deze meerduidigheid geen afbreuk te doen is door middel van uitgebreid literatuuronderzoek een analysekader ontwikkeld, waarin drie burgerschapsconcepties opgenomen zijn. Verscheidene burgerschapscompetenties uit een handreiking van de Stichting Leerplanontwikkeling zijn ondergebracht in drie typen burgerschap. Op deze wijze is getracht een adequate vertaling van theoretische begrippen naar empirische variabelen te verzorgen, waarmee een hoge mate constructvaliditeit beoogd wordt (Braster, 2000: 79).

Van burgerschap in het middelbaar onderwijs naar het basisonderwijs

Vanwege veel non - respons onder schooldirecteuren in het middelbaar onderwijs beperkt dit onderzoek zich tot vier basisscholen. Door middel van 'theoretical sampling' zijn vier scholen geselecteerd die verschillen in de omgeving, denominatie, leerlingenpopulatie en bestaansgeschiedenis. Deze case selectie doet daarmee voor een groot deel recht aan de diversiteit onder Nederlandse basisscholen.

Aan deze interviews zijn nog vier interviews toegevoegd om meer inzicht te krijgen in de verschillende facetten van burgerschapsvorming in het onderwijs. Deze interviews hebben bijgedragen aan een breder inzicht in de onderzochte materie. Uit het onderzoek kunnen echter alleen uitspraken worden gedaan over

de onderzochte basisscholen, die niet volledig statistisch representatief zijn voor het gehele Nederlandse basisonderwijs. De inzichten die de interviews hebben opgeleverd, zijn met enige nuancering wel toepasbaar op 'de reguliere basisschool'.

Geen burgerschapsvisie aanwezig

In de loop van het onderzoek bleek dankzij een kortstondige preselectie van schooldirecteuren dat allen bekend waren met burgerschapsvorming. Ondanks deze selectie gaf de praktijk een geheel ander beeld; in drie van de vier gevallen beschikte de scholen niet over een expliciete schoolidentiteit en had geen van de scholen een visie op burgerschap in het schoolplan opgenomen. De kennis en ervaringen van de schooldirecteuren en het ontwikkelde analysekader bood hier uitkomst, de pedagogische visie van de directeuren is na afloop van de interviews geanalyseerd en vertaald in een schoolportret. Sociaal wenselijk antwoorden van de respondenten is zo tot het minimum gereduceerd (Baarda en De Goede, 2001: 224). Bovendien is er waar mogelijk aanvullende documentatie zoals schoolgidsen geanalyseerd die geen wezenlijke verschillen lieten zien met de beelden uit de praktijk.

10.2 Suggesties voor vervolgonderzoek

Uit de onderzoeksresultaten blijken ook twee 'tekortkomingen' van dit onderzoek. De focus lag op 'reguliere basisscholen', in zinn dat die niet deelnamen aan pilot projecten op het gebied van burgerschap. Een consequentie die hieruit voortkwam betrof dat geen van de scholen over een uitgewerkte visie op burgerschap bleek te beschikken. Welke resultaten had dit onderzoek echter opgeleverd als basisscholen waren onderzocht die deelnamen aan pilot projecten? Indien dit selectiecriteria was gehanteerd had er geen beeld geschetst kunnen worden van burgerschapsvorming op de 'reguliere basisschool', maar was het aannemelijk dat scholen in een pilot project wel beschikken over een ingevulde visie op burgerschap in het schoolplan. In hoeverre laten deze basisscholen onderling verschillen zien in de invulling van burgerschap? Het belang van de identiteit van de school op de invulling van burgerschap had scherper onderzocht kunnen worden als hierover meer informatie voorhanden was.

Een andere mogelijkheid zou zijn te onderzoeken hoe burgerschap bij schooldirecteuren van pilot scholen ervaren wordt. Tegen welke knelpunten lopen zij aan bij identiteitsontwikkeling? Wordt burgerschap echt als 'kans' beschouwd een progressieve onderwijsaanpak te ontwikkelen?

Een tweede suggestie voor vervolgonderzoek is geopperd in paragraaf 9.2. In hoeverre is de gesignaleerde relatie tussen aanpassingsgericht burgerschap en een gemêleerde leerlingenpopulatie aanwezig? Hoe geven zwarte scholen in de grote steden bijvoorbeeld invulling aan burgerschapsvorming? Door hier grootschaliger onderzoek naar te doen zou aangetoond kunnen worden dat

burgerschapsvorming ook een zekere mate van 'sociale ongelijkheid' vertoont. Leerlingen op overwegend autochtone scholen leren zich mondig op te stellen, op te komen voor de eigen rechten en zich te laten horen in bijvoorbeeld de plaatselijke politiek. Op basisscholen met een groot aantal allochtone leerlingen zou dit buiten het bereik kunnen liggen.

Ook zou vanuit deze benadering eventueel vervolgonderzoek zich kunnen richten op de basisvoorwaarden die benodigd zijn om kritisch - democratisch burgerschap op school te kunnen stimuleren. Kritisch - democratisch burgerschap lijkt nu alleen gerealiseerd te kunnen worden in een hoogwaardige pedagogische omgeving, waar de schoolomstandigheden gunstig zijn en leerlingen een aantal basiswaarden vanuit de opvoeding mee hebben gekregen. Welke specifieke basiswaarden moeten hiervoor vanuit de opvoeding meegekregen zijn? Wat voor een schoolklimaat moet hiervoor gecreëerd worden? Inzicht in deze vragen zou er toe kunnen leiden dat als er aan een aantal vaste basiswaarden van burgerschap is voldaan, basisscholen in staat is zijn alle leerlingen een kritisch - sociale houding bij te brengen. Zij het met extra onderwijsfaciliteiten of andere ondersteunende middelen.

Bronnen

- Andel, van, A. (2006), *Burgerschap in de praktijk*, Thema november 2006 nummer 49, Besturenraad christelijk onderwijs, beschikbaar op: <http://www.besturenraad.nl/pdf/burgerschap-thema-09-2006-po.pdf>, geraadpleegd op 13 – 12 – 2007.
- Baarda D.B., De Goede M.P.M. (2001), *Basisboek Methoden en Technieken*, Groningen/ Houten: Stenfert Kroese.
- Braster, J.F.A. (2000), *De kern van case study's*, Assen: Van Gorcum & Comp b.v..
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007), *Jaarboek onderwijs in cijfers 2007*, Voorburg.
- Dekker, P. en De Hart, J. (2002), Burgers over burgerschap, In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.), *Modern burgerschap*. Den Haag: Elsevier, pp. 21-35.
- Duyvendak, J.W. en Hurenkamp, M. (2004), *Kiezen voor de kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Uitgeverij van Genneep.
- Eisenhardt, K.M. (1989), *Building Theories from Case Study Research*, The Academy of Management Review, Vol. 14, No. 4. (Oct., 1989), pp. 532-550.
- Gemeente Woerden, College van Burgermeester en wethouders, raadsvoorstel 29 mei 2007, beschikbaar op: <http://www.woerden.nl/download/377548/cd/rv+fusie+rembrandt+van+rijn.doc>, geraadpleegd op 5 - 11 - 2007.
- Gunsteren, van, H.R. (1998), *A Theory of Citizenship: Organizing plurality in contemporary democracies*, Oxford: Westview Press.
- Gutmann, A, (1987). *Democratic education*, New Jersey: Princeton University Press.
- Hertog, F. den, Sluijs, E. van (1995), *Onderzoek in organisaties: een methodologische reisgids*, Assen: Van Gorcum.

- Leeman, Y en Wardekker, W. (2004), *Onderwijs met pedagogische kwaliteit*; lectorale rede, Christelijke Hogeschool Windesheim, Zwolle.
- Miller, D. (1995), '*Citizenship and pluralism*', Political studies: The Journal of the Political Studies Association of the United Kingdom, XLIII, pp. 432 - 450.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *KOERS Primair Onderwijs: ruimte voor de school*, beschikbaar op: www.minocw.nl/koerspo, geraadpleegd op 25 - 9 - 2007.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006), Mededeling OC&W betreft: de onderwijssectoren Primair onderwijs en secundair onderwijs, 23 maart 2006 PO/KO/06/13313, gepubliceerd via minocw.nl.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006), Publicatie Kerndoelen Primair Onderwijs, Den Haag: DeltaHage.
- Nederlandse Katholieke Schoolraad (2005), *Inspiratie maakt het verschil; NKSR beleidsplan 2005 - 2008*, Den Haag.
- De Noordwijkse School, homepage internetsite, beschikbaar op: www.noordwijkseschool.nl, geraadpleegd op 12 - 12 - 2007.
- Onderwijsraad (2002), *Vaste grond onder de voeten Verkenning*, Den Haag: Artoos.
- Onderwijsraad (2003), *Onderwijs en Burgerschap Advies*, Den Haag: Artoos.
- Onderwijsinspectie (2006), *Toezicht op burgerschap en integratie*, Rijswijk: GSE.
- Openbaar onderwijs Woerden, homepage internetsite, beschikbaar op: www.openbaaronderwijswoerden.nl, geraadpleegd op 4 - 1 - 2008.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, (2006), *Democratie voorbij de instituties*, publicatie vervaardigd onder leiding van Adriaanses, prof. A., et al. Den Haag, gepubliceerd via www.adviesorgaan-rmo.nl.

- Rooms katholieke basisschool de Regenboog, homepage internetsite, beschikbaar op: www.regenboogwoerden.nl, geraadpleegd op 19 - 12 - 2007.
- Rooms katholieke basisschool de Regenboog, Schoolgids schooljaar 2007 - 2008.
- Stichting Leerplanontwikkeling (2006), *Een Basis voor burgerschap: een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*, door: J. Bron, Enschede.
- Stichting Protestant - Christelijk onderwijs Woerden, homepage internetsite, beschikbaar op: www.spc.nl, geraadpleegd op 19 - 12 - 2007.
- Veugelers, W.M.M.H. (2003), *Waarden en normen in het onderwijs, Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*, Oratie, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.
- Vereniging voor Openbaar Onderwijs (VOO), *Onderwijsmagazine Inzicht; School moet zelfbewuste, sociaal-verantwoordelijke jongeren opleiden*, artikel 1 2005, beschikbaar op: http://www.voo.nl/inzicht/nr1/2005/voo_inzicht_artikel1_06.html, geraadpleegd op 13 - 12 - 2007.
- Wereldplein, *Wereldburgerschap*, beschikbaar op: <http://www.wereldplein.nl/content/section/3/23/>, geraadpleegd op 6 - 12 - 2007.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1992), publicatie vervaardigd onder leiding van H.R. van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, Den Haag: Sdu.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, (2004), *Opvoeding, Onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang: De noodzaak van een democratisch – pedagogisch offensief*, door: M. de Winter, Den Haag: Sdu.
- Willem van Oranjeschool, Schoolgids 2007 - 2008.
- Winter, de, M., et. al. (2006), *Opvoeding in democratie*, Amsterdam: SWP.
- Yin, R. K. (2003), *Case Study Research: design and methods*, Applied Social Research Method's volume 5.

Bijlage A: Folder werving interviews

Onderzoek burgerschapsvorming Iets over mijn onderzoek: <i>Met invoering van de wet 'Actief Burgerschap en Sociale Integratie' heeft het basisonderwijs vanaf februari 2006 de taak gekregen aandacht te besteden aan burgerschap. Het is hiermee de bedoeling dat leerlingen op school voorbereid worden op deelname aan de samenleving. Wat doet uw school aan burgerschapsvorming? Hoe bevalt dit in de praktijk; tegen welke problemen loopt u hier aan?</i> Iets over mijzelf: <i>Mijn naam is Freek Delhez en ben afkomstig uit Woerden. Als 22 jarige student Bestuurs en Organizationalwetenschap aan de Universiteit Utrecht ben ik bezig met dit afstudeeronderzoek in het basisonderwijs.</i>	Naam: Freek Delhez Adres: Meessoord 43 3446BM Woerden Tel: 06-18493997 E-mail: f.m.delhez@students.uu.nl Universiteit Utrecht	Burgerschapsvorming in het Basisonderwijs Universiteit Utrecht
Onderzoek burgerschapsvorming Wet actief burgerschap en sociale integratie Door invoering van deze wet, moeten kinderen voorbereid worden op deelname aan de samenleving. Een aantal belangrijke punten hier uit zijn: • Kinderen moeten een en ander <u>weten</u> over de samenleving. Wat verstaan we bijvoorbeeld onder democratie? • Kinderen moeten van alles <u>kunnen</u>. Hoe los je bijvoorbeeld een ruzie op zonder geweld te gebruiken? Hoe voer je een discussie? • Kinderen moeten meer <u>sociaal betrokken</u> worden. Zorgen voor de buurtvrouw, iets doen voor de juf op school of helpen geld te in te zamelen voor een goed doel.	Waarom hoort burgerschapsvorming in het basisonderwijs thuis? De school is een samenleving in het klein. In de klas en op het schoolplein krijgen leerlingen te maken met zaken die zij ook later in de samenleving vaker tegen zullen komen. Ruzies, samenwerken, pesten en groepsvorming zorgen voor (leer)ervaringen van burgerschap. Burgerschapsvorming gebeurt dus met name in de praktijk. Mijn onderzoek: Voor mijn onderzoek zou ik graag willen weten hoe burgerschapsvorming in de praktijk werkt. • Heeft uw school hierop een visie ontwikkeld? • Wat doet uw school al aan burgerschapsvorming? • Tegen welke problemen en/of knelpunten loopt de school aan?	• Graag zou ik u hierover in een kort interview (ongeveer 30 minuten) meer willen vragen. • Door uw praktijkervaringen kan dit onderzoek een goed beeld geven van burgerschapsvorming in de praktijk. • Resultaten van dit onderzoek worden teruggekoppeld aan het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Rond 8 november zal ik hierover telefonisch contact met u opnemen. Ik hoop op uw medewerking. Met vriendelijke groet, Freek Delhez Mijn gegevens: Naam: Freek Delhez Adres: Meessoord 43 3446BM Woerden Tel: 06-18493997 E-mail: f.m.delhez@students.uu.nl

Bijlage B: Topiclijst interviews

Onderstaande topics zijn tijdens de interviews aan bod gekomen:

- Associaties / gedachten bij burgerschapsvorming

- Burgerschap en visie van de school
- In hoeverre is burgerschap gekoppeld aan:
 - Onderwijsinhoud: bijvoorbeeld levensbeschouwing

 - Onderwijsproces: bijvoorbeeld leerlingen verantwoordelijk voor leerproces. Krijgen ze eigenaarschap / verantwoordelijkheid

 - Schoolorganisatie: bijvoorbeeld missie van scholen gecombineerd met burgerschap, pestprotocollen

 - Schoolomgeving: bijvoorbeeld aandacht buurt, verantwoordelijkheid ouders, wijkprojecten

- Burgerschapsvorming in onderwijs voor groep 7 en 8

- Ondersteuning van bijvoorbeeld pilot – projecten, uitwisselingsprojecten of Stichting Leerplan Ontwikkeling

- Koppeling burgerschapsvorming met relatie school en ouders

- Visie scheiding tussen school en opvoeding

- Voldoen aan de eisen en wensen van het kabinet. Keuzes maken noodzakelijk?

- Visie als directie overbrengen op team en andere betrokkenen